

Katedra: KFL

Studijní program: Učitelství pro 2. stupeň ZŠ

Studijní obor: Anglický jazyk – občanská výchova
(kombinace)

Rovnosti a nerovnosti ve vzdělávání. Příkladová studie zaměřená na romskou komunitu v ČR.

Equalities and Unequalities in Education. Case Study Focused on Roma Community in the Czech Republic.

Diplomová práce: 2010 – FP – KFL – 177

Autor:

Veronika Černá

Podpis:

Adresa:

Výletní 5260

430 04, Chomutov

Vedoucí práce: PhDr. David Václavík, Ph.D.

Počet

stran	grafů	obrázků	tabulek	pramenů	příloh
83	-	-	-	30	-

V Liberci dne: 20. 4. 2010

Prohlášení

Byl(a) jsem seznámen(a) s tím, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracoval(a) samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím diplomové práce a konzultantem.

Datum

Podpis

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala všem, kteří mi byli vždy ochotní poskytnout pomoc při psaní této práce. Především bych chtěla věnovat velké poděkování panu PhDr. Davidu Václavíkovi, Ph.D. za odborné vedení, podnětné rady, připomínky, a příjemnou spolupráci během celé diplomové práce. V neposlední řadě děkuji svým rodičům, přátelům a všem blízkým za jejich podporu a trpělivost po dobu mého studia.

ANOTACE

Diplomová práce se zabývá sociálními a kulturními nerovnostmi v českém vzdělávacím systému. Vymezuje příčiny, průběh a důsledky nerovností na základě teoretických koncepcí marginalizace, sociálního vyloučení a kultury chudoby. Zaměřuje se přitom na stav romské komunity v procesu vzdělávání, a jak se školní výsledky odráží v jejím celkovém postavení ve společnosti. Pozornost je věnována konkrétním nedostatkům, se kterými se romští žáci potýkají v prostředí školy. Jsou zde navrženy jednotlivé strategie a opatření vedoucí k odstraňování nedostatků a překážek, které povedou i ke zlepšení celkového postavení Romů v české společnosti.

Klíčové pojmy:

- | | |
|--------------------|---------------------|
| ■ Sociální exkluze | ■ Vzdělávací systém |
| ■ Kultura chudoby | ■ Romská komunita |
| ■ Vzdělání | |

SUMMARY

The Diploma Thesis is engaged in social and cultural inequalities in the Czech educational system. It specifies causes, procedure and consequences of the inequalities on the basis of theoretical conception of marginalization, social exclusion and culture of poverty. It focuses on the condition of the Roma community in the process of education and how the school results reflect in the general social station. The thesis pays attention to specific shortcomings with which Roma pupils have to wretle in the school environment. There are suggested particular strategies and steps leading to disposal of the shortcomings and holdbacks, which would also lead to improvement of the overall position of Roma people in the Czech society.

Key words:

- Social exclusion
- Educational System
- Culture of poverty
- Roma Community
- Education

ZUSAMMENFASSUNG

Die Diplomarbeit befasst sich mit den sozialen und kulturellen Ungleichheiten im tschechischen Bildungssystem. Sie definiert die Ursachen, den Durchlauf und die Folgerungen der Ungleichheiten auf Grund theoretischer Konzeptionen der Marginalisation, sozialer Ausgliederung und der Kultur der Armut. Sie orientiert sich dabei an den Roma- Gemeinschaftszustand im Bildungsprozess, und wie sich die Schulergebnisse in ihrer gesamten gesellschaftlichen Stellung widerspiegeln. Die Aufmerksamkeit wird gewidmet den konkreten Mängeln, mit denen sich die Romaschüler im Schulumilieu auseinandersetzen. Hier sind vorgeschlagen die einzelnen zu der Entfernung der Unvollkommenheiten und Hindernissen führenden Strategien und Maßnahmen, die auch zu Verbesserung der gesamten Romastellung in der tschechischen Gesellschaft führen werden.

Schlüsselbegriffe:

- soziale Exlusion
- Bildungssystem
- Kultur der Armut
- Roma- Gemeinschaft
- Ausbildung

Obsah

1	Úvod.....	9
2	Teoretické koncepty: marginalizace, sociální vyloučení a kultura chudoby	10
2.1	Koncept marginalizace	10
2.2	Koncept sociálního vyloučení	11
2.2.1	Sociální vyloučení a jeho povaha.....	13
2.2.2	Podoby sociálního vyloučení	14
2.2.3	Sociální vyloučení v moderní době.....	15
2.2.4	Kdo jsou „vyloučení“	19
	Shrnutí.....	21
2.3	Koncept kultury chudoby	22
2.3.1	Proč jsou lidé chudí	23
2.3.2	Kdo jsou chudí lidé	25
2.3.3	Deprivace	29
2.3.4	Kultura bídy a koncept underclass	31
2.3.5	Chudoba jako prostorové vyloučení	34
2.3.6	Chudoba a sociální vyloučení	36
2.4	Sociální inkluze jako model řešení sociální exkluze.....	36
2.5	Romové jako sociálně vyloučená skupina	38
2.5.1	Sociální vyloučení Romů v oblasti bydlení	39
2.5.2	Sociální vyloučení Romů na trhu práce	43
3	Vzdělanostní nerovnosti.....	49
3.1	Teorie sociální mobility a třídní reprodukce	50
3.2	Vzdělanostní rozdíly a sociální nerovnosti	52
3.2.1	Pierre Bourdieu a teorie kulturního kapitálu a habitu.....	53
3.2.2	Teorie racionálního jednání.....	56
	Shrnutí.....	58
4	Vzdělávání Romů v České republice	60
4.1	Romské národnostní školství.....	62
4.2	Strategie pro zlepšení celkové vzdělanostní úrovně romské populace	67

4.2.1	Předškolní vzdělávání – příprava pro úspěšné zahájení školní docházky.....	68
4.2.2	Podpora v průběhu povinné školní docházky	70
4.2.3	Podpora při sekundárním a terciárním vzdělávání.....	74
4.2.4	Příprava pedagogů.....	76
4.2.5	Vzdělávání dospělých Romů	78
	Shrnutí.....	79
5	Závěr.....	80
	Seznam pramenů	82

1 Úvod

Tato diplomová práce je věnována problematice vzdělávacích nerovností založených na sociálních a kulturních rozdílech v prostředí české společnosti. V posledních letech se ukazuje, že vzdělání člověka, a s ním spojené schopnosti a dovednosti, má klíčový význam pro jeho další plnohodnotné uplatnění v životě společnosti. V rámci naší práce jsme se proto pokusili zaměřit na možné příčiny, průběh a důsledky těchto nerovností, a jak s nimi nakládá český vzdělávací systém.

První část se soustředí na popis teoretických koncepcí, jakými jsou marginalizace, sociální vyloučení a kultura chudoby, s jejichž pomocí si lépe uvědomíme, jak odlišné prostředí a různé životní podmínky ovlivňují (ne)rovné možnosti jedinců a skupin v rámci procesu vzdělávání a následném začlenění do společnosti. V rámci České republiky jsme vybrali situaci romské menšinové komunity, která vykazuje některé aspekty popsanych jevů.

V následující kapitole je pozornost věnována překážkám, které náš současný vzdělávací systém generuje na základě sociálního původu. Uvádíme zde dvě vybrané teorie vzdělanostní reprodukce, pomocí nichž ukazujeme, jak sociální rozdíly ovlivňují vzdělávací podmínky romské komunity.

Poslední část se zabývá otázkou postavení Romů v rámci českého vzdělávacího systému. Zaměřujeme se zde na překážky a nedostatky v jednotlivých vzdělávacích stupních a navrhuje možné cesty jejich nápravy tak, aby se zvýšily šance Romů získat kvalitní vzdělání, jež ve svém důsledku povede k lepšímu postavení romské komunity v české společnosti.

2 Teoretické koncepty: marginalizace, sociální vyloučení a kultura chudoby

2.1 Koncept marginalizace

Pojem marginality a s ním spojený koncept marginalizace je odvozen od slova „margo“, jež má v řečtině dva významy – „hranice“ a „okraj“. Od těchto významů se odráží pojetí marginála coby člověka žijícího mezi dvěma světy, přeměňujícího se v člověka žijícího na okraji společnosti.¹

Původně² byl termín „margo“ chápán jako hranice, která odděluje různé kulturní světy a jedince do nich patřících. Marginál byl ztělesněním člověka nacházejícího se na pomezí hodnot dvou kultur – té kultury, z níž pocházel a v níž byl socializován, a kultury, ve které žije nyní.³

Ke změně v pojetí marginality dochází od 60. let 20. století. „Margo“ už neoznačuje „hranici“ dvou odlišných světů, ale spíše „okraj“ společnosti. Navíc marginalita jako původně kulturní koncept se začíná rozšiřovat i na ekonomické oblasti lidského života, jež primárně ovlivňují a determinují kulturní a sociální postavení lidí na okraji. V průběhu let 80. se marginalizace stává součástí konceptu sociální exkluze.⁴

V současnosti je marginalizace vnímána jako proces odsouvání člověka na okraj společnosti, proces, který samotný jedinec nemůže ovlivnit, nenese za něj vinu ani odpovědnost on sám, nýbrž jde o rozhodnutí a přístup ze strany většinové společnosti. Zatímco pojetí „margo“ jako hranice připouštělo existenci jiného světa za hranicí, „margo“ jako okraj už s jiným světem nepočítá, a marginalizovaný člověk tudíž nepatří nikam.

S marginalizací úzce souvisí právě sociální vyloučení. Tyto koncepty se navzájem ovlivňují, často jeden provází druhý, i když jejich existence není nutně podmíněna. Sociálnímu vyloučení se věnuje další kapitola.

¹ Sirovátka T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. Brno: Nakladatelství Georgetown, 2002. s. 25.

² Pojem marginality vnesl do sociologie koncem 20. let 20. století E. Park.

³ Marginalita se vztahovala k procesu emancipace lidí z tradičních vazeb a jejich začleňování do individualizované modernity.

⁴ Sirovátka T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. [...] s. 26.

2.2 Koncept sociálního vyloučení

Sociální vyloučení (neboli exkluze) je vymezeno prostřednictvím různých přístupů. Nejčastěji ho definujeme jako stav, kdy jedinec nebo skupina jedinců nemá možnost plně participovat na ekonomickém, politickém a sociálním životě většinové společnosti anebo kdy jejich přístup k příjmu a ostatním zdrojům jim neumožňuje dosáhnout životního standardu, jenž je v dané společnosti považován za přijatelný, a dosáhnout tím pádem takové míry participace na životě společnosti, která je v ní pro její plnoprávné členy považována za žádoucí.⁵ Oběti sociální exkluze jsou tak vyloučeni ze sociální výměny, z jednání a nároků na pracovním životě, což se projevuje v oblastech bydlení, vzdělávání, zdraví a přístupu ke službám, ve většině případů nemají přístup ani k základním právům. Definice sociální exkluze se u řady autorů odlišuje nebo se vzájemně doplňují. V rámci zaměření této práce je zajímavý pohled francouzského sociologa Bourdieua, který vymezuje sociální exkluzi jako společenský jev zahrnující nezaměstnanost, diskriminaci, sociální izolaci, materiální deprivaci a chudobu, sociální utrpení a mizérii všech forem.⁶

Charakteristickým znakem sociální exkluze je její multidimenzionální charakter. Woodward a Kohli vnímají povahu exkluze jako vícenásobnou deprivaci, která rozděluje společnost na většinu žijící „uvnitř“ společnosti a menšinu vyloučenou „mimo“ společnost.⁷ S tím souvisí myšlenka Giddense, že exkluze představuje soubor mechanismů, jenž vylučují některé jedince či skupiny z hlavního proudu společnosti.⁸ Vyloučení se může projevovat v různých oblastech života, jež se v analytické rovině pojímají právě jako různé dimenze exkluze. Jednotlivé dimenze spolu úzce souvisí a vzájemně se ovlivňují. Sociální exkluze se tedy může objevovat v dílčích oblastech, ale častěji je přítomna v komplexním souboru více oblastí najednou.

Vymezení jednotlivých oblastí, v nichž se sociální exkluze projevuje, souvisí se snahou najít soubor indikátorů, které umožňují rozpoznat vylučované. Percy-Smith

⁵ Sirovátka T. Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. Brno: Nakladatelství Georgetown, 2004. s. 18-19.

⁶ Bourdieu P. *La Misère du Monde*. Paris: Seuil, 1993. Cit. dle Sirovátka T. Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. [...] s. 19.

⁷ Woodward A., Kohli M. *Inclusion and Exclusion in European Societies*. London: Routledge, 2001. Cit. dle Sirovátka T. Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. [...] s. 20.

⁸ Giddens A. *Třetí cesta*. Praha: Mladá fronta, 2001. Cit. dle Sirovátka T. Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. [...] s. 20-21.

uvádí oblast *ekonomickou* (zahrnující indikátory jako dlouhodobá nezaměstnanost, nízký příjem a příjmová chudoba), oblast *sociální* (indikátory jsou rozbití tradiční domácnosti a rozpady manželství, bezdomovectví, vysoká kriminalita, nechtěná těhotenství nezletilých, toxikomanie), oblast *politickou* (nízká účast ve volbách, upírání politických práv), oblast *komunitní* (devastované životní prostředí, nevyhovující hygienické podmínky, přeplněnost obývaných prostor, nedostupnost služeb veškerého charakteru, kolaps nebo úplná absence podpůrných sítí), oblast *individuální* (fyzický nebo mentální handicap či nemoc, chybějící vzdělání a kvalifikace, ztráta sebevědomí a sebeúcty), oblast *prostorovou* (koncentrace vyloučených v oblastech s kumulací rizikových faktorů – jako je kriminalita, – a bez odpovídající kvality života: nedostatečná dopravní dostupnost a infrastruktura, nekvalitní občanská vybavenost, zejména v oblasti školství a zdravotnictví) a oblast *skupinovou* (koncentrace uvedených charakteristik vyloučení v konkrétních sociálních skupinách).⁹ V uvedeném výčtu oblastí sociální exkluze se prolínají jak různé úrovně, tak i vlastnosti osob s charakteristikami jejich životního prostředí společně se sociálními procesy.

Jako klíčová se dnes jeví především exkluze na trhu práce, zejména pak postavení a rovné šance příslušníků etnických minorit.¹⁰ Jedinci se potýkají buď s nezaměstnaností (vyloučení z placené práce) nebo jsou vyloučení na sekundární trh práce, případně se u nich střídají stavy, kdy mají placenou práci a kdy jsou nezaměstnaní (vyloučení z „dobré“ práce). V dnešní společnosti se neúspěch na trhu práce stává indikátorem pro sociální vyloučení, neboť stále a placené zaměstnání je nejen zdrojem živobytí, ale zakládá se na něm i status, identita a sebevědomí člověka. Zároveň však současné podmínky na pracovním trhu stále ztěžují dosažení úspěchu, což je pro některé sociální skupiny takřka nemožné.

K sociální exkluzi dochází i symbolickým způsobem. Právě symbolické vyloučení bývá často prvním impulsem k sociální či fyzické exkluzi nebo jej přinejmenším zdánlivě legalizuje. V české společnosti se symbolickému vylučování věnuje málo pozornosti, přestože u nás patří k nejvýznamnějším prostředkům vylučování. Nejmarkantněji se projevuje prostřednictvím masmédií, což je patrné zejména ve vztahu k romskému etniku žijícím na našem území. Masmédia

⁹ Percy-Smith J. Policy Responses to Social Exclusion. Towards Inclusion?. Buckingham: Open University Press, 2000. Cit.dle Sirovátka T. Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. [...] s. 19.

¹⁰ S tímto problémem bojuje většina průmyslově rozvinutých zemí.

permanentně vytvářejí a udržují negativní obraz Romů jako cizinců v naší vlasti, kdy je neustále poukazováno na jejich charakterovou a fyzickou odlišnost, špatné jazykové schopnosti i nedostatečnou motivaci k začlenění se, jsou vnímáni jako černé ovce, jež jsou příčinou problémů většinové české společnosti.

2.2.1 Sociální vyloučení a jeho povaha

S koncepcí sociálního vyloučení se setkáváme v různých formách téměř ve všech společnostech – od nedostupnosti některých služeb nebo částečného vyloučení z některých oblastí společenského života či zamezování práv, až po totální odsunutí na okraj společnosti.

Odsouvání určitých osob a sociálních skupin na okraj společnosti (marginalizace) nebo mimo ni (exkluze)¹¹ představovalo pro společnost jistý mechanismus sociální kontroly, jímž společnost zajišťovala konformitu svých členů a dodržování jejího řádu. Důvodem ke společenskému vyloučení nebo alespoň ke společenské marginalizaci jedinců i skupin bylo reálné i jen připisované porušování právních a etických norem, zvyků, modelů a základních hodnot z jejich strany, mnohdy stačilo i pouhé podezření.¹² Mezi vylučovanými a marginalizovanými ovšem nebyli jen ti, kdo ohrožovali řád a identitu dané společnosti, ale i ti, kdo byli „cizí“ a ohrožovali ji tak pouhou jinakostí, odlišností. Sociální vyloučení totiž také pro lidské skupiny představuje jeden z možných mechanismů formování a posilování vlastní identity a integrity.¹³

Na rozdíl od tradiční společnosti v moderní společnosti mezi lidmi nefunguje tak silná provázanost a společnost nezasahuje do života jedince tak hluboko a v tolika oblastech. Dříve vyloučení ze společnosti představovalo velmi krutý trest, protože jedinec byl odkázán k životu mimo civilizaci. Dnešní doba naopak umožňuje

¹¹ Marginalizace a sociální vyloučení (neboli exkluze) jsou dva koncepty, které spolu souvisejí, nejsou ovšem totožné.

¹² Geremek B. Člověk na okraji středověku. Praha: Vyšehrad, 1999. Cit. dle Sirovátka T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. [...] s. 10.

¹³ Jordan (1999) upozorňuje na to, že sociální exkluze je jedním ze základních procesů kolektivního života. Stanovuje hranice mezi těmi, kdo jsou a nejsou členy jisté kolektivity. Dotýká se také identity lidí a jejími mechanismy určuje, kdo kam patří, či nepatří, představuje vyloučení z členství a zbavení identity. In Jordan B. A Theory of Poverty and Social Exclusion. Cambridge: Polity Press, 1999. Cit. dle Sirovátka T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. [...] s. 10.

existenci mnoha komunit, takže vyloučení z jedné je možno nahradit vstupem do jiné. Navíc bývá moderní člověk členem více společenství či komunit najednou, tudíž konec členství v jedné z nich ještě neznamená konec v ostatních – i když vyloučení z jednoho systému může implikovat vyloučení ze systémů dalších. (Např. bez vzdělání a kvalifikace je omezený přístup na trh práce, absence zaměstnání znamená nedostatek finančního příjmu, bez peněz si nelze opatřit bydlení atd.).

2.2.2 Podoby sociálního vyloučení

Sociální exkluze ve své nejtvrďší podobě představovala upření práva na život (nejen ve vztahu k jedinci, ale i ve vztahu k různě velkým skupinám – např. pogromy, genocida, holocaust). Nemuselo však jít pouze o usmrcení, vyloučení může znamenat i upření práva na život v řádu společnosti, a to postavením mimo zákon (to ovšem ve skutečnosti znamenalo, že člověk byl zbaven společenské ochrany a mohl tak být kýmkoliv beztrestně zabit). K dalším způsobům sociálního vyloučení patřilo i vyhnanství mimo společenství či na jeho okraj, v mírnější podobě byl dotčený odsouzen k putování, čímž pozbyl svého domova.

V obecnějším pohledu byla sociální exkluze upřením práva na existenci, a to nejen fyzickou, ale i společenskou, kulturní či duchovní. Jedinice tak nečekala jen fyzická či sociální smrt, ale smrt symbolická, znamenající vyloučení nejen z fyzického, ale i duchovního společenství. Zde nacházíme jistou paralelu se současnou podobou vylučování. Středověkému člověku byl odmítnut přístup k posvátnému (interdikt ve středověku), což znamenalo věčné zatracení (v křesťanské víře). U člověka 21. století sociální vyloučení v duchovní rovině představuje omezení v oblasti vzdělávání, což následovně vyvolává i značnou omezenost na pracovním trhu, jež následně ovlivňuje i celkovou životní úroveň.

Vylučování a marginalizování jedinci bývají často i stigmatizováni – uříznuté ucho či nos zloděje, špičatá čepice pro židy, rolničky pro malomocné, žlutý šat pro prostitutku, zvonečky pro nemocné leprou atd. Tato stigmatizace nacházela ovšem výraz i ve vytvářených stereotypch vylučovaných jedinců.¹⁴ V současnosti je tato

¹⁴ Sirovátka T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. [...] s. 13.

stigmatizace subtilnější, ale stále tíživá. Pomocí masmédií dnes totiž mohou být stigmatizovaní vylučováni mnohem účinněji než dříve, a to i nepřímo – šířením nepříznivých stereotypů. Tyto stereotypy mívají charakter „nálepek“ – např. nepřizpůsobiví Romové, práci se vyhýbající nezaměstnaní, nevděční imigranti apod.

Vyloučení ale může být i dobrovolné, a to v případě, kdy jedinci odmítají daný řád – jako tomu bylo například u heretiků, vizionářů a osob hledajících odlišnou identitu. Formou takového vyloučení byla často samota, ale také vedlo i k formování paralelních společenství, která se v rámci širší společnosti uzavírala nebo z ní migrovala (např. čeští bratři, angličtí puritáni, američtí mormoni a dnes například Romové unikající za hranice postkomunistického světa).¹⁵

2.2.3 Sociální vyloučení v moderní době

V průběhu doby se povaha sociálního vyloučení mění. V moderní společnosti sice nadále zůstává nástrojem sociální kontroly, ale díky diferenciaci společnosti a rostoucí individualizaci lidského života ztrácí v tomto ohledu svůj vliv. Sociální exkluze má dnes jiné formy a jiný dosah.

„Koncepty sociální marginalizace a vyloučení dnes upozorňují především na způsoby, jimiž jsou lidé „objektivně“ (neosobně) vylučováni z ekonomického života, z obvyklého životního standardu v dané společnosti, z politické participace, ze sociálního styku, z takových imaginárních komunit jako je národ či z občanství v tom nejobecnějším smyslu.“¹⁶ Jádrem sociálního vyloučení dnes představuje skutečnost, že se vyloučení jedinci i celé vyloučené sociální skupiny oproti ostatním nepodílejí stejným dílem na hmotných i nehmotných zdrojích společnosti a na jejich distribuci (či redistribuci), což následně vede k chudobě těchto jedinců a k jejich sociální či kulturní izolaci. Jedná se o proces „...vydělování jedinců i sociálních kategorií z organizací či komunit, z nichž je složena společnost, a zbavuje je práv a povinností, které jsou s tímto členstvím v nich spojeny.“¹⁷

¹⁵ Sirovátka T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. [...] s. 13.

¹⁶ Tamtéž, s. 15.

¹⁷ Tamtéž, s. 15.

Následně se tak vydělují jednotlivé dimenze vyloučení, jež spolu vzájemně souvisejí:

Ekonomické vyloučení bývá označováno za hlavní mechanismus působení sociální exkluze, a tím determinuje další dimenze jejího působení.¹⁸ Představuje zdroj chudoby a vyloučení ze životního standardu a životních šancí, které v určité společnosti či skupině hrají důležitou roli. Ekonomické vyloučení lze ve své podstatě zredukovat na vyloučení z pracovního trhu či na marginalizaci znevýhodněných (resp. diskriminovaných) jedinců nebo skupin na tomto trhu, což pro ně znamená nezaměstnanost popřípadě odsouvání do nestabilních a velmi nízko hodnocených pracovních pozic.¹⁹

Sociální vyloučení se děje v symbolické rovině – vyloučené osoby či skupiny bývají označovány jako nenormální, deviantní, cizí – tj. dochází k vytváření negativních stereotypů a předsudků, ke stigmatizaci a diskriminaci jednotlivců či skupin.²⁰ V užším smyslu brání vyloučeným jedincům či skupinám sdílet určité sociální statusy, sociální instituce či sociální kapitál. Sociální kapitál můžeme chápat jako určitý soubor „aktuálních i potenciálních zdrojů, které může určitá osoba využívat díky tomu, že se zná s druhými lidmi“, jedná se o „bohatství styků a známostí, které mohou být užitečné“, přičemž jeho „objem je dán velikostí sítě kontaktů“.²¹ Vyloučení ze sdílení sociálního kapitálu se primárně projevuje v povaze a velikosti sociálních sítí, ve kterých se jedinec pohybuje. Pro vyloučené jedince či skupiny je specifické, že jsou postaveny na tzv. „silných vazbách“ (zejména vazby příbuzenské) a naopak postrádají tzv. „slabé vazby“. Ty představují jisté „mosty“, jenž slouží ke spojování jednotlivých sociálních sítí s různým sociálním kapitálem.²²

Politické vyloučení lze chápat jako neparticipaci jedinců či skupin na demokratických procesech a kanálech politické moci. Upírá občanská, politická, ale

¹⁸ Někteří autoři zastávají názor, že ostatní způsoby exkluze jsou pouze jednotlivé dimenze jednoho procesu, jež má svůj původ ve sféře ekonomiky. Hirt T., Jakoubek M. „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006. s. 310-311.

¹⁹ Tyto pozice se velmi často nacházejí v tzv. zóně „šedé ekonomiky“.

²⁰ Hirt T., Jakoubek M. „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. [...] s. 311.

²¹ Klener P. Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum, 1996. s. 474.

²² Absence „slabých vazeb“ v sociálních sítích představuje pro vyloučené např. velkou obtížnost při shánění pracovního místa, jelikož v sítích s orientací na „silné vazby“ obíhají stejné informace a vyloučení mají omezenější možnosti k přístupu nových informací a kontaktů.

i základní lidská práva, a znamená tak nemožnost ovlivnění chodu společnosti i vlastního osudu.²³ U politického vyloučení lze, stejně jako u dalších dimenzí, vymezit endogenní a exogenní příčiny. Do první kategorie patří neexistence sociální organizace mimo příbuzenské vazby, absence skupinové či etnické identity a koheze, nízká úroveň vzdělání a chudoba. Exogenní příčiny pak představují obecné mechanismy sociální exkluze, tzn. diskriminaci na různých úrovních.

Kulturní vyloučení je odepřením práva jedince či skupiny participovat na kulturním vývoji majoritní společnosti, a sdílet tak její kulturní a sociální kapitál, vzdělanost i hodnoty.²⁴ Kulturní kapitál lze vysvětlit jako soubor získaných předpokladů jedince nebo skupiny k dosažení určitého sociálního statutu.²⁵ Hlavním znakem kulturního vyloučení je nižší úroveň vzdělání, k němuž mají vyloučení značně omezený přístup. Důvodem jsou zejména nedostatečné finanční prostředky potřebné pro dlouhodobé studium, což si ekonomicky vyloučení mohou stěží dovolit, pro menšinové společnosti nevhodné nastavení celkového vzdělávacího aparátu, apriori nevhodný přístup pedagogů, odlišné kulturní prostředí a tradice (majoritní versus minoritní zvyky a přístup ke vzdělání), roli často hraje i příliš velká vzdálenost mezi školským zařízením (především mateřské a základní školy) a domovem dětí z vyloučených komunit.

Prostorové vyloučení představuje zřejmě nejčastěji tematizovaný znak sociálního vyloučení, vzhledem ke své zřetelné manifestaci. Jedná se o vyčlenění jisté sociální skupiny z majoritního prostoru do oblasti, která se nachází buď ve větší či menší vzdálenosti od městské (či obecní) zástavby, nebo do oblasti, která je majoritou považována za nejméně prestižní v porovnání s dalšími lokalitami.²⁶ Ve skutečnosti se jedná o budovy těžko dostupné a situované mimo síť městské či obecní infrastruktury.²⁷ Samotná prostorová izolace od rezidenčních zón majority

²³ Hirt T., Jakoubek M. „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. [...] s. 311-312.

²⁴ Walker R. The Dynamics of Poverty and Social Exclusion. In Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion. Bristol: The Policy Press University Bristol, 1997. s. 102-108.

²⁵ Klener P. Velký sociologický slovník. [...] s. 474-475.

²⁶ Tato oblast může být také určitým způsobem ohraničena, například zdi (viz kauza zdi v Matiční ulici v Ústí nad Labem). Radostný L. Faktory sociálního vyloučení. Univerzita Karlova v Praze, FF, Ústav etnologi, 2000. s.5.

²⁷ V této souvislosti je třeba zmínit i tzv. řetězový efekt, který je dobře viditelný na situaci romského etnika – do méně prestižních oblastí se nastěhuje romská komunita, cena nemovitostí a popularita v dané oblasti ještě více klesne, postupně se stěhují další příslušníci vyloučené komunity zejména pro nízký nájem a za členy rodiny, a vzhledem k tomu, že se lokalita stane neprioritní pro většinovou společnost,

ovšem ještě nezakládá sociální vyloučení, k tomu je potřeba, aby se uskutečnily i výše jmenované aspekty.

Symbolické vyloučení v sobě zahrnuje exkluzi sociální a kulturní, neboť sociální a kulturní identity jsou do jisté míry identitami symbolickými, abstraktními. Členství v dané skupině je buď symbolicky potvrzováno (v případě podobnosti), nebo odmítáno (v případě odlišnosti) a skupina je utvářena i stvrzována pomocí symbolů.²⁸ Symbolické vyloučení souvisí se stigmatizací jedinců a sociálních skupin jakožto odlišných, cizích a deviantních, a toto označení následně vede k jejich vyloučení z hlavního proudu společnosti. Dnes je symbolické vyloučení zprostředkováváno hlavně působením masmédií.

Jednotlivé dimenze (či mechanismy) jsou vzájemně propojeny, ovlivňují se a podmiňují se navzájem, jeden z mechanismů však může převažovat a ostatní mohou být jeho konsekvencí.

Sociální vyloučení v dnešní době již neznamena apriori deprivaci jedinců (byť vyloučení ve svém širším záběru k deprivaci nepochybně vede), nýbrž jde spíše o nerealizaci jejich občanských, politických a sociálních práv, a tím pádem i o status a identitu vyloučených.²⁹ Z hlediska vyloučených se jedná o jejich izolaci od mainstreamového proudu společnosti, z hlediska společnosti jde o fragmentarizaci sociálních vztahů, a tím o narušení celkové sociální koheze dané společnosti.

nebude do ní město investovat, což se projeví ve zdevastovaném životním prostředí, absenci základních hygienických podmínek, kriminalitě apod.

²⁸ Mareš P. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. Sociologický časopis, XXXVI (3/2000), . [online] poslední revize 6.1.2010. Dostupné z <http://sreview.soc.cas.cz/uploads/028583b8ba8110c76a6ae9d260c5c0374e096283_376_285MARES.pdf>

²⁹ Nejde jen o zbavení státního občanství či upření statusu občana, ale i o upření práv, které se z občanství odvozují – ať jsou to základní existenční práva nebo oprávnění vztahovaná k sociálnímu státu.

2.2.4 Kdo jsou „vyloučení“

Mezi osoby a skupiny nejčastěji ohrožené sociálním vyloučením patří nezaměstnaní a osoby žijící pod úrovní nebo na hranici životního minima, dále etnické minority (viz dále), lidé bez přístřeší, pachatelé trestných činů, osoby poskytující placené sexuální služby, osoby užívající návykové látky. Dalšími oběťmi sociální marginalizace a exkluze mohou být i duševně nemocní lidé, některé náboženské skupiny či společenství, ale také ženy (především osamělé matky), psychicky či tělesně handicapovaní lidé, homosexuálové, staří lidé atd.

Objektem sociální exkluze často bývají také „cizinci“. V nejširším smyslu slova to mohou být všichni, kdo se odlišují od obvyklých standardů hlavního proudu společnosti. V užším slova smyslu se jedná o příslušníky etnických minorit, kteří mohou mít oporu v existujícím státním národu (například Ukrajinci), či ji nemají (Romové). Cizinci se od nás odlišují (vzhledem, jazykem, kulturou, hodnotami, chováním, zvyky apod.), a tím se společné soužití s nimi jeví jako obtížné, protože majoritní společnost je zvyklá na svůj homogenní sociální prostor.

Moderní doba ovšem zvyšuje počet možných obětí vyloučení nejen pomocí faktického vylučování, ale i postupným rozšiřováním obsahu lidských, sociálních a občanských práv na další a další sociální skupiny a statutové úrovně. Jednotlivé sociální skupiny si tak uvědomují svoji identitu a chtějí se pomocí svých lidských práv vymanit z vyloučeného postavení.

Na vyloučené můžeme pohlížet jako na oběti, ale i jako na sociální aktéry, kteří si pro své vyloučení sami vybírají určité životní strategie. Například mohou zvolit strategie přizpůsobené na svou situaci, i když z pohledu majority se zdají maladaptivní. Mohou získat pro své odloučení novou identitu – například se přidat k určitému konkurenčnímu sociálnímu uskupení, jako jsou náboženské sekty. Mohou projevovat snahu se asimilovat, přestože to není vždy nejvhodnější způsob. Mohou rezignovat na hodnoty hlavního proudu společnosti, aniž by přitom vnímali svoji odlišnost jako vyloučení, jako je tomu například u dobrovolně chudých.

Vyloučení se pro ně přitom stává tím tíživější, čím je společenství, jež je uplatňuje, více totalitní (čím širší pole působnosti v osobnosti svých členů chce

ovládat a fakticky ovládá) a čím více totalitní moci nad sebou mu jeho členové umožňují, ale také čím více vylučovaní aspirují na členství v tomto společenství.³⁰

Hlavní rizika vyloučení spočívají ve vyloučení z oblasti reálného vlivu a moci, což je doprovázeno pocitem bezmocnosti. Z vyloučených a z příslušníků majoritního proudu společnosti se stávají vzájemní cizinci. Vyloučení znamená bariéru přístupu nejen k ekonomickému kapitálu majoritní společnosti a k její životní úrovni, či životním šancím v ní, ale i k jejímu sociálnímu a kulturnímu kapitálu, a vede k nezájmu o ně.³¹ Majoritní společnost přestává být pro vylučované společností referenční (tzn. společností, do které by chtěli patřit).

Vylučování a marginalizování jedinci však nemusí být pro společnost rizikem. Pluralita subkultur znamená možnost pro rozvoj perspektivních alternativ kultury hlavního proudu společnosti. V tomto ohledu se mění pojetí některých marginalizovaných či marginálních skupin a kultur, které jsou kulturami konkurenčními, a do jisté míry jde o spor o hegemonii mezi těmito kulturami a kulturou majoritní. V případě etnických skupin se nabízí model multikulturní společnosti i s rizikem partikularismu (odmítnutí kultury hlavního proudu společnosti těmito skupinami).

2.2.4.1 Etnicita jako faktor exkluze

V sociologickém diskurzu panuje shoda, že etnické skupiny jsou nejvíce ohroženou sociální kategorií, jež se nejčastěji vyskytuje mezi vyloučenými. Etnická příslušnost – ať je objektivně fungující (ve smyslu svébytné funkční kultury, kterou sdílejí všichni její členové), subjektivně konstruovaná (ve smyslu aktivního prožívání etnické identity), či konstruovaná vnějším okolím (ve smyslu připisování určitých znaků ze strany majority) – je vnímána jako výrazný rizikový faktor.³² Pro vysvětlení tohoto stavu se nabízí dvě možné interpretace.

První interpretace je založena na kulturních odlišnostech etnických skupin, které jsou v nesouladu (v mírnější podobě), či v rozporu (v extrémnější podobě)

³⁰ Sirovátka T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. [...] s. 20.

³¹ Tamtéž., s. 21.

³² Šimíková I., Vašečka I. a kol. Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace. Brno: Barrister & Principal, 2005. s. 14.

s požadavky, normami a hodnotami většinové společnosti. V rámci budování multikulturní společnosti je třeba zohledňovat kulturní specifika v mnoha sférách (např. vzdělávací systém, sociální práce atd.). V české společnosti se to týká zejména romské komunity.

Druhá perspektiva zaměřuje etnická specifika za charakteristické rysy sociálních vrstev. Tento mechanismus pracuje na takovém principu, že majoritní skupina vymezí určité znaky, jenž od ní budou odlišovat menšinu. Obvykle se jedná o fyziologické rysy (např. barva pleti), dále znaky spojené s kulturou (např. jazyk, náboženství, zvyky, způsob oblékání) a původem, respektive národnostní příslušností. Tyto znaky jsou pak chápány v souvislosti s určitými charakteristikami a vlastnostmi, převážně v negativním smyslu. Jedná se o proces stereotypizace, který příslušníky etnických menšin diskriminuje v oblasti sociální, ekonomické, politické a právní. Jak zmiňuje Šimíková, „...*negativní definice etnické minority majoritou vede k tomu, že rozdílné sociální pozice a vztahy mezi nimi jsou připisovány (konstruovaným) rasovým a etnickým charakteristikám menšiny a zpětně je legitimizují.*“³³ V případě Romů jsou prostřednictvím tohoto mechanismu připisovány například charakteristiky jako neschopnost dostát pracovním návykům v dlouhodobé perspektivě, sociálně deviantní způsob života apod. Tyto znaky posléze vedou k tomu, že o jedince vykazující se některou z uvedených charakteristik není na trhu práce zájem, a tudíž jsou z něj vylučováni bez faktických podkladů. Z těchto lidí se stávají dlouhodobě nezaměstnaní, již jsou odkázáni na pomoc sociálního systému, což v očích veřejného mínění pouze potvrzuje prvotní předpoklad.

Shrnutí

Jak již vypovídá samotný název konceptu, sociální exkluze označuje proces vylučování osob či celých skupin ze společnosti na její okraj, důsledkem čehož je jejich chudoba a sociální či kulturní izolace. Slouží jako analytický nástroj v oblastech strukturálních příčin vyloučení, kde analyzuje mechanismy jejich působení. Nevypovídá však nic ani o samotném životě v chudobě, v sociálním a

³³ Šimíková I., Vašečka I. a kol. Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace. [...] s. 15.

kulturním vyloučení, ani o strategiích a způsobech adaptace aktérů na toto vyloučení. Odpovědi na tyto otázky se snaží vymezit koncept kultury chudoby.

2.3 Koncept kultury chudoby

S předchozími koncepty je úzce spojován pojem chudoby. V této kapitole nebudeme popisovat chudobu jako všeobecný termín, ale zaměříme se na oblast „kultury chudoby“. Teorii o tzv. kultuře chudoby zformuloval americký antropolog Oscar Lewis v roce 1959³⁴ a jeho teorie je dnes univerzálně platná pro všechny chudé komunity v moderních společnostech. V tomto konceptu tvrdil, že lidé žijící v materiální chudobě v industriální společnosti si pro tyto podmínky vytvořili svůj specifický systém kultury a hodnot a tento specifický životní styl jim pomáhá se vypořádat s jejich situací. Postupně se specifický životní styl stává charakteristickou kulturou, která se začne reprodukovat a internalizovat.³⁵ Chudá populace žije obvykle v odloučených či uzavřených oblastech. Děti vyrůstající v tomto prostředí se rovnou socializují do kultury chudoby a prostřednictvím výchovy přebírají jak postoje a hodnoty, tak i vzorce chování a životní aspirace. Problémem je, že kultura chudoby vytváří takové podmínky, které chudým lidem umožňují přizpůsobit se životu v chudobě a přežít v jejím prostředí, zároveň však představují značné potíže při pokusech se z chudoby vymanit.

Lewis předpokládal, že k výskytu kultury chudoby může docházet, pokud jsou splněny určité podmínky, tj. tržní ekonomika spojená s vysokou mírou nezaměstnanosti a pracovními místy s nízkou hodnotou, absence sociálního, politického a ekonomického uspořádání u obyvatel s nízkými příjmy, existence souboru hodnot dominantní společenské třídy, jež zdůrazňuje akumulaci majetku a bohatství a jež chápe chudobu jako důsledek individuálního selhání.³⁶ Tím se dostáváme k jednotlivým příčinám, proč jsou lidé chudí, které si blíže popíšeme v následujícím oddíle.

³⁴Tuto myšlenku bychom našli i u Englese v jeho knize *Postavení dělnické třídy v Anglii*.

Hirt T., Jakoubek M. „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. [...] s. 290.

³⁵ Novák K. Chudoba – Globální problém. [online]. 1.1.2003, poslední revize 3.2.2010. Dostupné z <<http://www.tspweb.cz/viceotsp-fulltext.shtml?x=118094>>.

³⁶ Hirt T., Jakoubek M. „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. [...] s. 291.

2.3.1 Proč jsou lidé chudí

Otázky po příčinách chudoby jsou součástí hry o status chudých v dané společnosti. Odpovědi na ně se liší jak v čase, tak i geograficky, mezi jednotlivými zeměmi. Podle Kerba existují tři typy ideologií chudoby:

1. Chudoba jako důsledek uspořádání ekonomického a sociálního systému společnosti, buď jako: a) nutný, ale žádoucí důsledek tržního hospodářství, kdy je chudoba považována spíše za jev malého rozsahu; nebo jako b) nutný, ale přesto nežádoucí důsledek nespravedlnosti tržního hospodářství, a proto je snaha jej odstranit. Chudoba je pak jevem spíše trvalým a zasahujícím většinu obyvatel.

Chudoba tak není výsledkem osobních nedostatků či osobního selhání, příčinou je sociální nespravedlnost společnosti a existence nerovností, které způsobuje. Chudobu vytváří a udržují ekonomické a politické vztahy ve společnosti.

V tomto pojetí se chudoba váže především na třídní status. V rámci profesní struktury společnosti se chudí nacházejí až na jejím dně kvůli své nedostatečné kvalifikaci a nízkém vzdělání a jejich šance získat dobře placené a stálé zaměstnání jsou tím pádem mizivé. Navíc se v poslední době zvyšuje počet nezaměstnaných nekvalifikovaných pracovníků, protože v rámci technického pokroku společnosti je jejich práce nahrazována technikou a stává se tak nepotřebnou.

2. Příčinou chudoby je lenost, nedostatek vůle, neprozíravost jedinců a špatné morální vlastnosti chudých. Jde o důsledek individuálních nedostatků, jenž lze překonat zvýšením lidského kapitálu a novými postoji.

Chudoba je v tomto případě chápána jako důsledek určitých osobních nedostatků. Mohou to být na jedné straně nedostatky spojené s lidským kapitálem a na druhé straně nedostatky související s morální stránkou jedince.³⁷

Nedostatečný lidský kapitál se považuje za důsledek lenosti jedince, protože nebyl ochoten investovat žádnou snahu, aby ho získal, nebo je důsledkem nepředvídavosti, jelikož jedinec tuto investici nepovažoval za důležitou.

³⁷ Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. s. 64.

Především je to ale považováno za lehkovážnost a neochotu jedince převzít odpovědnost sám za sebe a nespolehat se na pomoc ostatních. Dále se k příčinám chudoby váže i neochota chudých pracovat, jejich rozmařilost a neschopnost šetrnosti, či morálka na nízké úrovni spojená s jevy, jako jsou alkoholismus, nezodpovědné rodičovství atp.

3. Chudoba jako výsledek situačních faktorů, které lze rozlišit:

- a) „Cyklus deprivace“ a „kultura bídy“, kdy je tendence chudých lidí koncentrovat se na určitém území a vytvářet zde vlastní subkulturu, která brání svým členům vymanit se z chudoby. Chudoba se tak předává procesem socializace z generace na generaci.

V tomto ohledu bývají příčiny chudoby spojovány se sociálními podmínkami. Odpovědnost za chudobu nenesou ani jedinci, ani společnost, ale spíše rodina či komunita, ve které se jedinec pohybuje, a kde se formují jedincovy vlastnosti. Na hodnotový systém dětí tak negativně působí nevhodná výchova rodiny, nízké aspirace a neadekvátní rodinné prostředí i prostředí nejbližšího okolí jedince. Nízké aspirace dětí pro ně nepředstavují motivaci, aby se vymanily z prostředí chudoby, kterou přijímají jako očekávanou normu a způsob života.

- b) „Životní nehoda“, kdy je příčinou chudoby neštěstí, či nedostatek štěstí, jež s sebou přináší jistou zátěž, která pomine, když odezní situace, jež zátěž vyvolala. Nebo je chudoba důsledkem jisté daně za společenský pokrok.³⁸

2.3.1.1 Příčiny chudoby – „deserving“ a „underserving“ poor

Jak již bylo zmíněno, chudobu lidí je možno rozlišovat podle toho, do jaké míry jsou schopni ovlivňovat svůj osud a do jaké míry nesou vinu za svou chudobu. Společnost uznává, že na jedné straně existují lidé, kteří za svou chudobu nenesou odpovědnost, protože nejsou schopni se o sebe postarat bez pomoci společnosti. Do této skupiny chudých se počítají bezmocní lidé (staří a tělesně či mentálně

³⁸ Kerbo H. Social Stratification and Inequality. New York: McGraw, 1983. Cit dle Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. [...] s. 61-62.

postižení) a oběti přírodních a lidských nehod (povodně, požáry, smrt živitele rodiny, ztráta zaměstnání). Tato kategorie chudých zasluhuje solidaritu, charitu a péči společnosti, a bývá proto označována jako „deserving poverty“.³⁹

Na druhé straně je kategorie chudých označovaných jako „undeserving poverty“. Do této kategorie podle společenského konsensu spadají osoby schopné se o sebe postarat, schopné zajistit si příjem na pracovním trhu.⁴⁰ Příčinou chudoby těchto osob je tedy jejich neschopnost zajistit si pracovní místo, ať už z důvodu jejich lenosti, nedbalosti, neprozíravosti, nemorálního či kriminálního způsobu života. Tato skupina chudých si v očích veřejnosti z morálního hlediska nezasluhuje pomoc, péči a solidaritu a společnost vůči nim nemá žádné závazky.

Snaha rozdělovat chudobu do konceptu „deserving – undeserving“ vyplývá z pokusu společnosti oddělit kategorie chudých podle toho, zda si zaslouží či nezaslouží pomoc z její strany. Důvodem, proč si společnost vybírá komu pomoci ze svízelné situace, jsou její omezené zdroje, které nelze rozdělit mezi potenciálně neomezený počet chudých.

2.3.2 Kdo jsou chudí lidé

Snaha vymezit, kdo je chudý, se odvíjí od vymezení nové chudoby. Stará (neboli horizontální) chudoba trvající do roku 1989 měla jiné charakteristiky než chudoba dnešní (či vertikální). Stará chudoba byla svou podstatou univerzální, protože do ní mohl upadnout kdokoli v závislosti na událostech a změnách v rámci životního cyklu. Dnešní chudoba má spíše selektivní podobu a postihuje zejména skupiny, které mají ztížený přístup na trh práce.

Podle Mareše jsou tyto skupiny handicapovány a vylučovány z trhu práce z různých důvodů:

- Jedná se o skupiny lidí s tělesným a duševním handicapem či nemocí, díky nimž mají jedinci snížené fyzické a duševní schopnosti.

³⁹ Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. [...] s. 66.

⁴⁰ Tamtéž, s.66.

- Výraznou skupinou jsou lidé s nedostatečným lidským kapitálem – tzn. malá nebo vůbec žádná kvalifikace.
- Může se jednat o příslušníky různých etnických menšin, staré lidi, ženy – v takových případech se jedná o diskriminaci na trhu práce.
- Důvodem mohou být i ekonomické změny týkající se strukturálního charakteru, cyklický vývoj ekonomiky a nárůst nezaměstnanosti (zejména dlouhodobé).⁴¹

Peláková k těmto skupinám navíc přidává další skupiny:

- Bezdomovce, čili marginalizovaní lidé v důsledku ztráty bydliště (mnohdy i ztrátou identifikačního průkazu).
- Lidé, kteří žijí v nejméně rozvinutých regionech. Marginální pozice těchto regionů pak způsobuje marginální pozici lidí na pracovním trhu.
- Lidé pocházející ze znevýhodněného sociálního prostředí a jejich marginalizace plyne z nízkého sociálního a kulturního kapitálu.⁴²

Všechny tyto skupiny jsou ohroženy marginalizací na trhu práce a upadnutím do dlouhodobé nezaměstnanosti, od níž se dále odvíjí celkový životní styl. Následně si popíšeme, jak se kultura chudoby projevuje.

Chudobu v současné Evropě nelze přirovnávat chudobě v Africe, Latinské Americe či Asii, protože není tak viditelná. Nejedná se o chudobu absolutní⁴³, kdy je strádáním ohrožen samotný život chudých, jde o chudobu relativní. Lidé žijící v relativní chudobě nedisponují takovými zdroji, aby byli schopni si obstarat prostředky, jež by jim umožnily žít standardem, který je pro danou společnost obvyklý. Důvodem je, že jejich příjmy nedosahují úrovně průměrných příjmů v určité společnosti. Relativní chudoba se měří podle toho, jak je v té které zemi nastaven nejnižší příjem – a od toho se odvozuje relativní chudoba na polovinu

⁴¹ Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. [...] s. 46.

⁴² Peláková K. Materiální podmínky příslušníků romských komunit z pohledu teorií sociální exkluze a kultury chudoby. In Šimíková I., Vašečka I. a kol. Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace. [...] s. 70.

⁴³ Absolutní chudoba není závislá na standardu, který převládá ve společnosti, hranice absolutní chudoby je stále stejná. Rowntree definoval absolutní chudobu jako úroveň příjmu, jež dostačuje pouze na pokrytí lidských biologických potřeb, jako jsou potrava, voda, ošacení a přístřeší. Je to holý standard, který umožňuje spíše přežívání než žití. Šimíková I., Vašečka I. a kol. Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace. [...] s. 72-73.

nejnižšího příjmu.⁴⁴ Chudý člověk se tedy vymezuje vždy ve vztahu k ostatním lidem. Znamená to, že chudí lidé se nachází na nejnižší příčce stratifikačního systému, ale nejedná se pouze o dno celé společnosti, týká se také jednotlivých vrstev. Podle Townsenda není jediným znakem chudoby materiální nedostatek, navíc zdůrazňuje i oblast participace na sociálním životě společnosti, jež vychází z hmotného nedostatku. Omezený přístup ke zdrojům společnosti chudým znemožňuje být plnohodnotnými členy společnosti.⁴⁵ Relativní chudoba se v našich podmínkách týká především sociálně vyloučených lidí.

V rámci Evropy bychom našli dvě podoby chudoby – chudobu „uvnitř bohaté Evropy“ a chudobu v postkomunistických zemích střední a východní Evropy. Chudoba v průmyslově rozvinutých zemích Evropy se týká určitých segmentů společnosti (určitých regionů, sociálních kategorií), zatímco chudoba zemí střední a východní Evropy je do jisté míry univerzální a týká se většího počtu chudých v populaci.

V průmyslově vyspělých evropských zemích se dnes chudoba spojuje zejména s nedostatkem příležitostí na pracovním trhu a s dlouhodobou nezaměstnaností. Mezi základní rysy nové chudoby jsou považovány:

- Růst nezaměstnanosti a nejistoty práce, což znamená, že chudoba a riziko chudoby se dotýká většího počtu populace a nevyhýbá se ani střední třídě.
- Zvyšující se počet jedinců, kteří jsou kvůli dlouhodobě nezaměstnanosti závislí na různých formách sociální pomoci.
- Narůstající počet rozsáhle zadlužených osob a domácností.
- Stále se zvyšující počet bezdomovců.
- Růst počtu osob pohybujících se na sekundárním trhu práce a lokalizace některých sociálních kategorií převážně na tento trh (např. feminizace chudoby).⁴⁶

Chudoba ovšem nepostihuje jen nezaměstnané, ale i ekonomicky aktivní osoby, a to v případě pokud je jejich práce špatně placená. Zaměstnání tedy vždy nemusí znamenat ochranu před chudobou. Chudoba ekonomicky aktivních osob tak plyne z nízkých příjmů, které neuspokojují standardní potřeby a nezaručují ekonomickou

⁴⁴ Kuchyňová Z. Relativní chudobou je ohrožen jeden milion lidí. [online]. 18.10.2005. poslední revize 1.3.2010. Dostupné z < <http://zpravodajstvi.ecn.cz/index.stm?x=725566>>.

⁴⁵ Šimíková I., Vašečka I. a kol. Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace. [...] s. 72.

⁴⁶ Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. [...] s. 47.

jistotu. Tato chudoba se váže především na pozice na sekundárním trhu práce, kde se pohybují nekvalifikovaní pracovníci. Často se argumentuje tím, že je to spíše nespolehlivost těchto pracovníků než nedostatečná kvalita lidského kapitálu⁴⁷, co je odsouvá na sekundární trh práce. Pro sekundární trh práce jsou charakteristické nízké mzdy, nejistá práce s vyšším rizikem ztráty zaměstnání, špatné pracovní podmínky, žádná vyhlídka na kariéru a možnost pracovat jen na částečný úvazek. Chudoba je tak na jedné straně udržována nedostatečným lidským kapitálem chudých a na straně druhé nedostatečnou poptávkou po nekvalifikovaných pracovních silách a diskriminací. Těm, kteří se pohybují na sekundárním trhu práce, je přechod na primární trh práce prakticky znemožněn, protože jim jejich nízký lidský kapitál a nespolehlivý status neumožňuje se ucházet o místa s výhodnějšími podmínkami na primárním trhu práce.

Kultura chudoby se odráží i v osobnostních charakteristikách chudých. U lidí kultury chudoby se projevuje silný pocit marginality, beznaděje, závislosti a vykořenění, cítí se být cizinci ve své vlastní zemi. K pocitu bezmocnosti se přidávají pocity podřízenosti a osobní bezcennosti, být chudý tak většinou znamená být deprivován (viz dále). To vše umocňuje přesvědčení, že existující instituce (zejména úřady práce, školní instituce) neslouží jejich zájmům a potřebám, a proto k nim ani nemívají důvěru.

Mnoho z popsaných charakteristik přisuzovaných lidem kultury chudoby a situaci, ve které se nalézají, lze vystopovat u příslušníků etnických menšin.

2.3.2.1 Etnické menšiny a chudoba

Chudoba je mezi příslušníky etnických menšin častější než u příslušníků majority. Etnická chudoba má kromě nejistoty zaměstnání a nízkého příjmu i další nevýhody. Je často spojena s diskriminací příslušníků etnických minorit na trhu práce, v oblasti bydlení, vzdělávání, v nerovnosti v přístupu k lékařské péči, čímž se celkově snižují životní šance a kvalitní život těchto osob. Etnická chudoba je

⁴⁷ Lidský kapitál představuje jak kvalifikaci a pracovní zkušenost, tak i schopnost orientace, adaptace a prosazení na trhu práce.

důsledkem xenofobií, etnické nesnášenlivosti či rasismu majoritní populace vůči příslušníkům etnických skupin.

V kontextu české společnosti je etnická chudoba spojena především s Romy. Pro svou obecně nízkou úroveň vzdělání a kvalifikace a stigmatem nespolehlivých pracovníků bývají diskriminováni na trhu práce. Tím jsou vytlačováni na sekundární pracovní trh, kde riziko nezaměstnanosti stoupá ještě více, nebo do oblasti šedé a černé ekonomiky, či jsou odkázáni na sociální pomoc státu.

Problematika Romů se ovšem neváže pouze na potíže na trhu práce. Příslušníci etnických menšin se vyznačují rasovou, kulturní a částečně i jazykovou odlišností, jež je od majoritní společnosti izoluje i prostorově a kulturně. Majoritní populace obvykle odmítá společné soužití s etnickou menšinou na základě jiného životního stylu. Vytvářejí se tak ghetta žijící svým vlastním způsobem života, svými vlastními hodnotami a postoji, vlastními socializačními vzorci. Etnické minority jsou kulturními a jazykovými odlišnostmi vyloučeny z participace na životě mainstreamového proudu společnosti a stávají se ve vztahu k němu chudou populací.

2.3.3 Deprivace

S konceptem chudoby bývá velmi často spojován pojem deprivace, jakožto jev permanentně provázející život v chudobě. Deprivace znamená na jedné straně fyzické a psychické strádání, na straně druhé navíc představuje i nedostatek něčeho, co daná společnost považuje za určitou hodnotu (například příjem na adekvátní úrovni, úcta, dobrý zdravotní stav). Znamená to, že deprivovaní lidé nedosahují životního standardu, který je nastaven majoritní společností, ať už se týká povahy zaměstnání, bydlení, vybavení domácnosti, stravování, životního prostředí a místa bydliště, přístupu ke vzdělání, trávení volného času, rekreace atd.

Deprivace je chápána jako stav, kdy nejsou uspokojovány potřeby v důsledku nedostatku zdrojů všeho druhu (hmotné i nehmotné, osobní i neosobní). V rámci konceptu silné a mnohanásobné deprivace je za její příčinu a podmínky považována právě chudoba. Je ovšem třeba mít na paměti, že deprivace nutně nemusí být

průvodním jevem chudoby, mohou ji zapříčinit i jiné faktory.⁴⁸ Všichni deprivovaní lidé nejsou chudí, a všichni chudí lidé nejsou deprivovaní. I když spolu koncept chudoby a koncept deprivace velmi úzce souvisí a vzájemně se tyto jevy velmi často doprovází, nelze je vnímat jako jevy totožné.

Nejčastěji bývá kladen důraz na materiální podobu deprivace spojenou s nedostatkem (zejména finančních) zdrojů. Charakter deprivace se neváže pouze na vztah k hmatatelným prvkům, ale i na prvky nemateriální povahy – v takovém případě se hovoří o deprivaci psychické a sociální. Dnes se sice pozornost stále více posouvá směrem k nemateriální deprivaci, jejím základem je ovšem deprivace materiální. Materiální deprivace u lidí může implikovat deprivaci psychickou a sociální, a to přímo i nepřímo. Podle Mareše přímá deprivace spočívá v tom, že lidé nevlastní zboží, jež by sloužilo k uspokojení jejich potřeb a mohlo by jim ulehčit život. Ze stejného důvodu mohou být lidé deprivovaní i nepřímo – pokud nemají dané zboží, může se tím snížit jejich společenský status, nebo mohou být vyloučeni ze sociálních vztahů a aktivit společnosti, ve které žijí.⁴⁹ Tím je ovlivněna jejich možnost plnit sociální role a participovat na sociálním životě tak, jak je od nich v rámci dané společnosti očekáváno.⁵⁰ Participaci na sociálních aktivitách dané společnosti často omezuje či znemožňuje prostorové oddělení od majority, chudým tak nejsou poskytnuty podmínky pro participaci. Tento stav je charakteristický pro tzv. kulturu bída (viz níže). V obou případech deprivace (materiální a sociální) je nutné pohlížet spíše na jejich jednotlivé položky. Lidé mohou být deprivovaní komplexně v mnoha z nich, někteří jsou deprivovaní jen v několika a jiní pouze v jedné.

⁴⁸ Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. [...] s. 71.

⁴⁹ Tamtéž, s. 73.

⁵⁰ Jedná se zejména o problémy sociální izolace, vyloučení ze sociálních vztahů, ztráta podpory komunity, diskriminace, nedostatek příležitostí ke vzdělání a zaměstnání atp.

2.3.4 Kultura bídy a koncept underclass

Koncept „kultury bídy“ zformuloval Oscar Lewis v roce 1966 na základě svých studií chudoby v chudinských čtvrtích v Mexiku, New Yorku a Portoriku. Lewis nepojímal chudobu ve smyslu ekonomické deprivace, ale chápal ji spíše jako určitý životní styl a strategii adaptace na podmínky života v chudobě. Mezi charakteristické rysy kultury bídy patří:

- Chudí jsou svými životními podmínkami postaveni před odlišné životní problémy než nechudá populace, a aby se s těmito problémy mohli vypořádat, vytvářejí si specifický životní styl.
- Prostřednictvím kolektivní vzájemné interakce v relativním odloučení od prostředí nechudé populace se tento životní styl stává společnou charakteristikou chudých. Představuje společně sdílené hodnoty, postoje a (vzor) chování: specifický životní styl se stává (sub)kulturou.
- V okamžiku, kdy se tato subkultura institucionalizuje, má tendenci sebe-reprodukovat se. Její hodnoty, postoje a (vzor) chování jsou generačně přenášeny z rodičů na jejich děti (děti jsou socializovány v kultuře bídy).
- Tato kultura vytváří základní charakter a osobnost lidí, které jim umožňují přizpůsobit se životu v chudobě a přežít v jejím prostředí, ale současně je handicapují při pokusech se z chudoby vymanit. Takže zůstávají chudými, i když se střetávají s příležitostmi vymanit se z chudoby (nedokáží je ani využít, ani vyhledávat).⁵¹

Podle Lewise znamená život v kultuře bídy neustálý boj o živobytí. Život těchto lidí je permanentně provázen hladem, ekonomickou nejistotou, nemocemi, pocity marginality, zoufalství, bezmoci, opuštěnosti a inferiority.⁵² Typickými jevy pro způsob života v kultuře bídy jsou velmi špatné podmínky pro bydlení (často se jedná o malé, nedostatečně vybavené a přeplněné byty), téměř žádná participace v institucích majoritní společnosti (to je převážně způsobeno nedostatečnou či úplně chybějící infrastrukturou v lokalitě, v níž tito lidé žijí – viz prostorové vyloučení), vysoká tolerance k patologickému chování všeho druhu. V oblasti

⁵¹ Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. [...] s. 176.

⁵² Tamtéž, s. 176-177.

rodiny jsou velmi běžná soužití nesezdaných párů, velký počet osamělých matek s dětmi, dále nedokončená školní docházka dětí, které si v průběhu jejího plnění neosvojily hodnoty a konvence majority.

Kultura bídy má pro své členy jisté sociální a psychologické následky. Již od raného dětství si děti v tomto prostředí prostřednictvím socializace osvojují a přejímají hodnoty, postoje a nízké aspirace, které je ani nemotivují vyhledávat a využívat šance pro jiný způsob života. Smyslem je předně se orientovat na přítomnost, nemyslet na budoucnost. Nízké aspirace se mimo jiné projevují v oblasti vzdělávání, na které se v tomto prostředí neklade dostatečně velký důraz, a proto mládež vzdělávací systém často opouští již během povinné školní docházky. Rodinné prostředí nebývá v procesu vzdělávání stimulující, rodiče svým dětem nepředávají aktivní životní postoje, protože je sami nemají. Pro tyto rodiny je typické žít z podpor. Potíž spočívá v tom, že právě systém podpor tyto lidi nemotivuje hledat si práci, a naopak pomáhá rozmnožovat počet domácností typických pro příjem podpor. Rodina, přátelé a sekundární ekonomika jsou aspekty ochrany a zabezpečení, na které se obyvatelé chudinských oblastí spoléhají, protože k institucím majoritní společnosti ani nemají důvěru.

Mohli bychom říci, že způsob života v kultuře bídy je určitým protipólem způsobu života majoritního proudu společnosti. V rámci těchto dvou odlišných kultur lidé volí jiné životní strategie, což vyvolává střet mezi kulturami. Životní styl charakteristický pro kulturu bídy není přijatelný pro většinovou společnost, a bývá v rozporu s hodnotami, které majorita zastává.

Koncept Underclass

S komplexitou konceptu kultury bídy bývá spojován pojem „underclass“. Tento termín souvisí s problematikou třídního vymezení společnosti. Jeden z přístupů (Wright a Goldthorpe) k třídní analýze společnosti rozděluje lidi do určitých skupin na základě placeného zaměstnání. Zaměstnání ovlivňuje životní šance lidí a ekonomická omezení v rámci sociálních tříd, a tím podmiňuje chování, názory a postoje člověka. V rámci tohoto přístupu se ovšem vyskytuje problém, kam zařadit lidi, kteří se nepohybují na trhu práce (studenti, osoby na mateřské dovolené,

důchodci, nezaměstnaní), a jestli je vhodné tyto lidi označit termínem „underclass“.⁵³

Pojem „underclass“ se objevil koncem sedmdesátých let dvacátého století v USA, kde jím označovali lidi žijící v chudinských čtvrtích – narkomany, pachatele trestných činů, svobodné matky, prostitutky, žebráky, dlouhodobě nezaměstnané a lidé žijící na podpoře, mladé příslušníky některých etnických skupin⁵⁴, kteří se koncentrovali okolo městských center, a další. Obecně tyto sociální skupiny představovaly hrozbu pro většinovou společnost, protože se odlišovaly od jejího způsobu chování, společenských pravidel a norem.⁵⁵ Navíc se v tomto kontextu poukazovalo na spojitost s chudými lokalitami, kde se mezi tzv. „underclass“ šířila kultura bída. V osmdesátých letech Autletta vymezil „underclass“ jako specifickou a relativně stálou skupinu lidí mezi chudými, jež lze rozdělit do čtyř kategorií. V první kategorii jsou tzv. pasivní chudí, kteří jsou dlouhodobě nezaměstnaní a žijí z dávek sociálního státu (sami práci nehledají a ani o ni nestojí). Do druhé skupiny spadají pouliční kriminálníci (často závislí na drogách), kteří drobnými krádežemi obtěžují ostatní obyvatele měst. Za třetí jsou to lidé, jež si vydělávají na živobytí v oblasti šedé a černé ekonomiky (např. pasáci, drogoví dealeři atp.). V poslední skupině se nachází alkoholici, bezdomovci a tuláci.⁵⁶ Tento výčet příslušníků „underclass“ někteří autoři ještě dále rozšiřují (například Jencks).⁵⁷

„Underclass“ začíná být výrazněji spojován s trhem práce až na začátku devadesátých let. Podle Runcimana „underclass“ označuje skupinu lidí, kteří na trhu práce vůbec neparticipují, nejedná se tedy o znevýhodňované zaměstnance, ale protože žijí z podpory sociálního státu, je třeba je také zahrnout do struktury třídního systému.⁵⁸ Wright konstatuje, že o tuto kategorii osob navíc na trhu práce nikdo

⁵³ Katrňák T. Třídní analýza a sociální mobilita. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005. s. 61-62.

⁵⁴ V USA se jednalo především o skupiny Afroameričanů.

⁵⁵ Katrňák T. Třídní analýza a sociální mobilita. [...] s. 76.

⁵⁶ Auletta K. The Underclass. New York: Vintage Books, 1983. Cit. dle Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. [...] s. 181.

⁵⁷ Jencks vymezuje underclass kategoriemi: příjem (v tom případě se jedná o zbídačelou underclass), zdroje příjmu (tj. underclass mimo hlavní profesní systém), kulturní dovednosti (underclass z hlediska vzdělání) a morální normy (násilnická underclass). Jencks Ch. Rethinking Social Policy: Race, Poverty, and the Underclass. New York: Harper Perennial, 1993. Cit. dle Katrňák T. Třídní analýza a sociální mobilita. [...] s. 76.

⁵⁸ Runciman W.G. How Many Classes are there in Contemporary British Society. Sociology 24, 1990. Cit. dle Katrňák T. Třídní analýza a sociální mobilita. [...] s. 77.

nejeví zájem, jelikož se v jejich případě nízké pracovní kapacity jedná o nulovou ekonomickou hodnotu pro zaměstnavatele.⁵⁹

K vymezení pojmu „underclass“ přistupuje mnoho autorů odlišně, nejsou jasná přesná kritéria, kdo by měl k této skupině přináležet, a proto není ani ustanovena jednotná definice pojmu. Shoda panuje zřejmě jen v tom, že se jedná o třídu osob, které se nacházejí na dně společenské pyramidy.

Velmi často se vede diskuse o „underclass“ jakožto dlouhodobých klientech sociálního státu, tedy osobách závislých na dávkách sociální podpory. U těchto členů společnosti se závislost stala součástí jejich životní strategie, která je sice účinná krátkodobě, ovšem v dlouhodobé perspektivě jde o nevýhodu. Pomoc sociálního státu totiž odrazuje vůli chudých pracovat, čímž podporuje kulturu bída. Spojením konceptu underclass a konceptu kultury bída se vytváří subkultura, jež se odlišuje od kultury hlavního proudu společnosti. Je důležité si uvědomit, že mechanismy státu napomáhající lidem přežít v těchto podmínkách tyto lidi zároveň oddělují od majoritní společnosti a znesnadňují jim se do ní znovu začlenit.

Jak koncept underclass tak i koncept kultury bída se vztahují k prostorovému vyloučení (viz níže). Zatímco kultura bída popisuje způsob adaptace na podmínky mnohonásobné deprivace ve vyloučených lokalitách, underclass upozorňuje na to, jak část veřejnosti vnímá a hodnotí (nedostatečné) morální kvality vyloučených osob.⁶⁰

2.3.5 Chudoba jako prostorové vyloučení

Chudoba může mít několik forem – jednou z nich je bezdomovectví, další je existence ghett. Ghetta mohou vznikat sestěhováním vyloučených jedinců či skupin, ale i odchodem příslušníků majority z určitých oblastí či komunit. Chudí

⁵⁹Nezaměstnatelnost exkluduje člověka z trhu práce a jeho postradatelnost je na pracovním trhu je tím hlavním znakem „underclass“. Wright E.O. „The Class Analysis of Poverty. International Journal of Health Services 25, 1995. Cit. dle Katrňák T. Třídní analýza a sociální mobilita. [...] s. 77.

⁶⁰ U nás se s tímto jevem setkáváme ve vztahu české veřejnosti k vylučovaným Romům.

bývají koncentrováni do vymezených čtvrtí, ze kterých bohatší vrstvy utíkají před obávanou kriminalitou, vytváří se tak sociální prostor pro segregaci chudých.⁶¹

Odchod vyšších a středních tříd z prostoru obývaného chudými vede nejen k redukci pracovních příležitostí a sociální vybavenosti, ale i k izolaci místní populace od hlavního proudu společnosti. Setrvávající obyvatelé se nacházejí v prostoru upadajícího školství, bez dostatku pracovních míst na legálním trhu práce, v prostoru narůstajícího násilí a zhoršujících se životních podmínek.

Mezi charakteristickými jevy této oblasti se objevují: závislost chudých na sociální podpoře státu, která ve většině případů znamená jediný stálý zdroj příjmu, destabilizace rodiny, těhotenství nezletilých či těhotenství pokaždé s jiným partnerem, dále delikvence, kriminalita a násilí (jež sami páchají, ale jsou jim také sami častěji vystaveni), šíření drog atp. Důsledkem je, že vyloučené komunity často neparticipují na občanském životě společnosti a snižují se jejich šance navazovat sociální sítě s obyvateli hlavního proudu společnosti.

Dostatek sociálních sítí se jeví jako klíčový faktor, prostřednictvím nichž lze získat zaměstnání. V lokalitách s vysokou koncentrací chudé populace bez přítomnosti středních tříd se sociální sítě rozpadají či jsou omezeny na stejně postižené. Dle Wilsona jsou pro vznik a posilování kultury ghetta určujícími faktory právě sociální izolace společně s ekonomickou deprivací.⁶²

Pokud bychom chtěli vymezit vztah obyvatel ghett (označovaných jako underclass) k majoritě, u mnoha autorů bychom se setkali s názorem, že obyvatelé ghett nepořádají politické protesty, ale svou nespokojenost s podmínkami, ve kterých žijí, vyjadřují jako vzpouru proti hodnotám a společenským normám většinového proudu. Dle tvrzení Dahrendorfa třída underclass společnost „...neohrožuje ani tak rizikem nového třídního boje, ...jako nahlodáváním sítě společenských hodnot a vztahů, v nichž žijeme“.⁶³ Jestliže je ve společnosti tolerován stav, kdy jsou někteří obyvatelé vyloučeni z participace na společenském životě a jsou jim upírána některá ze základních práv, nelze se divit, že zpochybňují a nerespektují hodnoty majoritní společnosti.

⁶¹ To je i případ koncentrování neplatičů do tzv. holobyťů, která následně vytváří homogenní prostředí pro vyloučené jedince a skupiny.

⁶² Wilson W.J. The Truly Disadvantaged: The Inner City, The Underclass and Public Policy. Chicago: University of Chicago Press, 1987. Cit. dle Mareš P. Sociologie nerovnosti a chudoby. [...] s. 183-184.

⁶³ Dahrendorf R. Moderný sociální konflikt. Bratislava: Archa, 1991. s.184.

2.3.6 Chudoba a sociální vyloučení

Chudoba je často považována za jednu z hlavních dimenzí sociální exkluze. Chudoba se sociální exkluzí nepochybně úzce souvisí v rámci vyloučení z určitého životního standardu a životních šancí, vyloučení ze zdravotní péče a procesu vzdělávání a je doprovázena nízkými aspiracemi, beznadějí, apatií a zoufalstvím.

Přesto se nejedná o synonyma. Všichni chudí lidé nemusí být nutně vyloučenými, a naopak vyloučení jedinci nemusí být implicitně chudými. Chudoba také není nutnou či postačující podmínkou pro sociální exkluzi.⁶⁴ Chudoba sice představuje vysoké riziko vyloučení, neznamená ovšem, že v něj musí automaticky vyústit⁶⁵, i když vyloučení často znamená cílovou stanici chudoby. Některé typy chudoby představují pro člověka větší riziko ocitnutí se mezi vyloučenými. Přechod od chudoby k sociálnímu vyloučení je snazší zejména tam, kde je chudoba koncentrována a kde se výrazně rozcházejí životní představy a postoje chudých od mainstreamového proudu společnosti.

Koncept sociální exkluze je oproti konceptu chudoby vnímán komplexněji a dynamičtěji, zahrnuje v sobě chudobu i jevy, které chudoba způsobuje. Multidimenzionální charakter sociální exkluze totiž umožňuje jí vztahovat jak na příčiny, tak i na zkušenosti a konsekvence chudoby.

2.4 Sociální inkluze jako model řešení sociální exkluze

Proces sociální exkluze vyžaduje – z důvodů, jež jsme uvedli v rámci popsaných jevů, – účinné řešení. Jako volba konkrétních intervencí, které by mechanismům vylučování mohly zamezit, se nabízí koncept sociálního „začleňování“, neboli inkluze. Sociální inkluzi lze vymezit jako „...proces, který zabezpečuje, že všem, kdo jsou vystaveni riziku chudoby a sociálního vyloučení, se dostane příležitosti a

⁶⁴ Chudoba může být pro některé lidi dobrovolně zvoleným způsobem života.

⁶⁵ Mareš uvádí, že i když chudým rodinám hrozí riziko sociálního vyloučení, většina z nich si udržuje vliv nad danými okolnostmi a nestávají se netečnými klienty sociálního státu. Mareš P. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. Sociologický časopis, XXXVI (3/2000). [online] poslední revize 6.2.2010. Dostupné z http://sreview.soc.cas.cz/uploads/028583b8ba8110c76a6ae9d260c5c0374e096283_376_285MARES.pdf >

zdrojů nezbytných k plné participaci na ekonomickém, sociálním a kulturním životě společnosti a životní úrovně považované, ve společnosti, kde žijí, za standardní. Proces, který jim tak zajistí jejich podíl na rozhodování ovlivňujícím jejich život i schopnost uplatňovat svá základní práva.“⁶⁶ Nesmíme zapomínat i na občanskou dimenzi inkluze představující aktivní občanskou participaci.

Woodward a Kohli rozlišují tři základní dimenze sociální inkluze, a to inkluzi politickou, ekonomickou a občanskou. Politická dimenze inkluze se týká především občanských práv a politické participace jedinců a menších skupin. Občanská dimenze představuje spoluúčast na komunitním životě a rozhodování dotýkající se vlastní každodennosti. Ekonomická dimenze inkluze je uskutečňována prostřednictvím pracovního trhu.⁶⁷

Podle Lisabonského jednání Rady Evropy v roce 2000⁶⁸ je zaměstnání nejlepší ochranou proti sociální exkluzi a boj proti sociální exkluzi má být založen na vytváření podmínek ekonomického růstu a zaměstnanosti, na růstu lidského kapitálu (růst vzdělanosti a kvalifikace⁶⁹), na zlepšování zdraví a podmínek bydlení celé populace a na otevírání nových způsobů participace ve společnosti.⁷⁰ Jde tedy o přesvědčení, že zaměstnání je ústředním prostředkem sociální integrace a zároveň nástrojem sociální kontroly, a nezaměstnanost je synonymem pro sociální exkluzi. Inkluze a zaměstnanost na sobě vzájemně závisí.

Cílem inkluze na trhu práce může být rozvoj lidského kapitálu a zvyšování zaměstnatelnosti, podpora podnikavosti, zvyšování adaptability a flexibility, podpora rovných příležitostí na pracovním trhu všem (včetně příslušníků etnických skupin, žen, handicapovaných apod.), boj proti diskriminaci či podpora vzniku nových pracovních příležitostí. V dnešní době, kdy je nedostatek placené práce, nemůžeme hledat rovnítko mezi inkluzí a zaměstnáním. Pokud je zaměstnanost chápána jako hlavní nástroj inkluze, jakou možnost mají ti, jejichž šance získat zaměstnání je mizivá?

⁶⁶ Sirovátka T. Menšiny a marginalizované skupiny v České republice. [...] s. 23.

⁶⁷ Woodward A., Kohli M. *European Societies: Inclusions/ Exclusions?*. London: Routledge, 2001. Cit. dle Sirovátka T. Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. [...] s. 24.

⁶⁸ Na jaře 2000 Rada Evropy na setkání v Lisabonu projednávala nutnost radikální změny transformace evropské ekonomiky – a to ve směru potřeby obnovení její dynamiky a vysoké konkurenceschopnosti opřené o znalosti. Cílem Lisabonské strategie bylo v evropském prostoru vytvořit podmínky umožňující pokrok v oblasti hospodářství. Urban L. Lisabonská strategie a vnitřní trh. [online] poslední revize 18.3.2010. Dostupné z <<http://www.euroskop.cz/8742/sekce/lisabonska-strategie-a-vnitri-trh/>>

⁶⁹ Proces neustále se zvyšujících požadavků na úroveň znalostí vyžaduje takový typ kvalifikace, která může být upravována po celý život.

⁷⁰ Sirovátka T. Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. [...] s. 24.

To se týká především Romů, jejichž kulturní odlišnost je stvrzována právě vylučováním z trhu práce. Problematika jejich postavení na trhu práce je dána nejen diskriminačními stereotypy (Romové jsou chápáni jako nespolehlivá pracovní síla), ale především jejich nízkým vzděláním a nedostačující kvalifikací, jež na pracovním trhu představují vážný handicap. Tím se vzdělání stává nejvýznamnějším mechanismem řešení, a to zejména pro následující generace. Neznamená to ovšem, že bychom neměli řešit stávající situaci dospělých Romů, problém spočívá v tom, že už dnes se tím rozhoduje o budoucnosti jejich dětí. To vyžaduje nutné změny v myšlení majoritní společnosti i samotných Romů. Problematikou vzdělávání romské menšiny se zabývá podrobněji kapitola 3.

Často je sociální inkluze chápána jako protipól sociální exkluze, ve skutečnosti je mezi nimi dynamický vztah, mohou se vzájemně doprovázet. Inkluze jedinců v určitých oblastech může být zároveň doprovázena jejich exkluzí z jiných dimenzí.⁷¹ Sociální inkluze a sociální exkluze se vzájemně proplétají – být „in“ a „out“ je součástí jednoho procesu.

2.5 Romové jako sociálně vyloučená skupina

V české společnosti patří sociální vyloučení a chudoba k aktuálním problémům. Lidé žijící na okraji společnosti mají znemožněný přístup ke kvalitnímu vzdělání a tím i k zaměstnání, což následně ztěžuje jejich začlenění zpět do společnosti. Mezi skupiny nejvíce ohrožené a postižené sociálním vyloučením patří romská komunita.

V předchozí části jsme poukázali na multidimenziální a komplexní charakter sociálního vyloučení. Exkluze v jedné oblasti života často vede k vylučování v dalších oblastech, jednotlivé oblasti jsou tak vzájemně propojeny, což vytváří začarovaný kruh, z něhož je velice obtížné najít východisko, protože se těžko určuje, kde je vlastně začátek tohoto kruhu. Exkluze příslušníků romského etnika se týká mnoha problémů sociální povahy, které jsou mezi sebou provázány takovým způsobem, že opatření směřovaná pouze na jeden z těchto problémů neřeší otázku komplexně a nevede k výraznému efektu.

⁷¹ Sirovátka T. Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. [...] s. 26.

Sociální vyloučení romské komunity se projevuje zejména v těchto oblastech: ztížený přístup na trh práce a s tím spojený nízký příjem (viz ekonomická dimenze vyloučení), ztížený přístup ke vzdělání, čili nevzdělanost (viz kulturní dimenze vyloučení), nízká míra sociální podpory, řídké nebo neexistující sociální sítě (viz sociální vyloučení), ztížený přístup ke kvalitnímu bydlení (viz prostorové vyloučení). V následujícím textu si popíšeme podoby sociálního vyloučení romské komunity a jeho základních příčin v těchto oblastech. Je ovšem nutné mít na paměti, že jednotlivé oblasti jsou provázané ve svých příčinách i důsledcích, a proto je poměrně problematické je popisovat odděleně.

Pro sociálně vyloučené romské lokality je zcela zásadní otázka bydlení. Sociálně vyloučené lokality se většinou nacházejí v určitých regionech a v určitých částech města či obce, které se v očích majoritní společnosti nejeví jako dostatečně perspektivní. Do těchto míst byly a jsou sociálně vyloučené rodiny sestěhovány a co hůř, jsou zde v podstatě uvězněny, protože není téměř možné se z těchto lokalit dostat pryč. V drtivé většině se jedná o rodiny dlouhodobě nezaměstnaných Romů. Mohli bychom dokonce říci, že nezaměstnanost je primárním faktorem sociálně vyloučených lokalit. Dlouhodobé vyloučení z pracovního trhu totiž vede k nemožnosti platit nájem, a proto jsou dříve či později „neplatiči“ nuceni ze svého původního bydlení odejít právě do méně lukrativních oblastí, kde je bydlení finančně výhodnější. K tomu je třeba dodat, že hlavním důvodem ztráty zaměstnání a omezeným přístupem začlenit se zpět na trh práce, jsou nízké vzdělání a žádná či nedostatečná kvalifikace drtivé většiny obyvatel sociálně vyloučených lokalit.

Dále se budeme zabývat sociálním vyloučením v oblasti bydlení a zaměstnání, exkluzi a celkové situaci vzdělávání Romů, které považujeme v naší práci za klíčové, je věnována celá následující kapitola.

2.5.1 Sociální vyloučení Romů v oblasti bydlení

Otázka bydlení je úzce spojena s otázkou vzniku a vývoje sociálně vyloučených (a sociálním vyloučením ohrožených) romských lokalit. Většina těchto lokalit totiž vznikla v místech, která v obecném mínění z různých důvodů neodpovídají představám kvalitního bydlení. Některé z lokalit vznikly jako náhradní forma

bydlení pro rodiny či jednotlivce, jež přišli o své původní (zpravidla kvalitnější) obydlí.

Některé z dnešních sociálně vyloučených romských lokalit vznikly v místech, kde žilo velké procento Romů již před rokem 1989. Většina vyloučených lokalit ovšem vznikla až v průběhu 90. let 20. století v důsledku postkomunistické transformace.⁷² Změny spojené s transformací znamenaly výrazné zhoršení podmínek bydlení pro velké procento romské populace. Toto zhoršení primárně souviselo právě s postupnou koncentrací romských rodin do „určitých“ lokalit, k čemuž docházelo (a stále dochází) v důsledku: 1. sestěhovávání se chudých romských rodin do oblastí, kde je možnost cenově dostupnějšího bydlení; 2. vytlačování romských rodin z lukrativních bytů a přidělování náhradního bydlení v lokalitách s vysokým podílem romského obyvatelstva; 3. řízeného sestěhovávání neplatičů nájmu a obecně lidí, kteří jsou považováni za „nepřizpůsobivé“ či „problémové“, do ubytoven a „holobytů“.

I když se mohou podmínky bydlení v sociálně vyloučených romských lokalitách lišit, ve významné části z nich bychom našli obecné charakteristické znaky, a to zejména:

- V sociálně vyloučených lokalitách se nacházejí především méně kvalitní domy s malometrážními byty nižších kategorií.
- Velmi často se jedná o byty s nedostatečnou výbavou. Například sociální zařízení jsou umístěna mimo domácnosti (na chodbách či mimo objekt úplně), či se o ně dělí několik domácností. V mnoha částech chybí teplá voda a v některých není k dispozici dokonce ani přívod vody. Protože mívají rodiny potíže s placením nájemného, bývají domácnosti (a někdy i celé lokality) odpojeny od přívodu energií (některé lokality tak nemají dlouhodobě k dispozici elektřinu).
- Mnohé domy se vyznačují nevyhovujícími hygienickými podmínkami (vlhké zdivo, výskyt plísní, jsou špatně vytopitelné atd.), což se také odráží na

⁷² V oblasti bydlení byl transformační proces spojený zejména se: zánikem státního systému přidělování bytů (převodem bytového fondu do vlastnictví obcí), restitucemi bytových domů, nekoncepční privatizací významné části bytového fondu, tzv. gentifikací historických center měst, neboli vytěšňováním sociálně slabých z těchto oblastí, jejich následnou renovací a přeměnou na rezidence obyvatel vyšších příjmových vrstev a sídla firem. In Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. Praha, 2006, s. 27. [online] poslední revize 7.4.2010. Dostupné z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analiza_romskych_lokalit.pdf>.

horším zdravotním stavu obyvatel těchto lokalit (tato skutečnost je spojena s rizikovým životním stylem a zanedbáváním zdravotní péče).

- Byty jsou velmi často obývány nepřiměřeně velkým počtem osob vzhledem k velikosti bytu, čímž dochází k nadměrnému přeplňování. Příčinou tohoto jevu je za prvé situace, kdy v bytě společně s rodiči zůstanou jejich dospělí potomci s nově založenými rodinami vzhledem k mizerným šancím získat vlastní byt, za druhé se tak děje na základě poskytování ubytování příbuzným, kteří přišli o své obydlí, či se přistěhovali ze Slovenska. Tato situace má další negativní důsledky pro členy domácnosti – neposkytuje dostatek osobního a intimního prostoru pro všechny, dětem chybí prostor pro hraní a učení, což se následně promítá do jejich horších školních výsledků (viz dále).
- Často jsou domy v nevyhovujícím technickém stavu, jenž se postupně zhoršuje. Většinou bývají zdevastovány zejména společné prostory (vstupní prostory, chodby, sklepy), ve špatném stavu jsou také střechy, omítky a rozvody energií. Významnou roli na tomto stavu má výše zmíněné přeplňování bytů, ale svůj podíl viny na chátrání bytů a domů nesou i samotní majitelé domů, jelikož se dlouhodobě nestarají o jejich opravy. Navíc se ve snaze ušetřit na stavbu těchto domů používá levný materiál, který se poměrně snadno a rychle opotřebovává.
- Přestože tato ubytování ve spoustě ohledů neodpovídají standardům kvalitního bydlení, jsou paradoxně projímány za vysokou cenu. Rodiny tak často platí větší částku, než kterou platily za své původní (a to kvalitnější a prostornější) bydlení.⁷³

V širším smyslu kvality bydlení bychom dále jmenovali další společné charakteristiky, jež se týkají celých lokalit (respektive prostředí, v němž se nacházejí jednotlivé domy obývané sociálně vyloučenými):

- Velká část lokalit je situována mimo běžnou obytnou zástavbu – většinou na okraji obcí či měst, pokud se nachází „uvnitř“ města, jedná se zpravidla o oblasti, jež nejsou primárně určeny k bydlení (např. v průmyslových

⁷³ Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. Praha, 2006, s. 30-31. [online] poslední revize 8.4.2010. Dostupné z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analýza_romských_lokalit.pdf>.

zónách), popřípadě jsou od obytné zóny nějak odděleny (železnicí, řekou, průmyslovým objektem, frekventovanou silnicí apod.). Jedná se tedy o oblasti prostorově segregované.

- Ve většině případů se jedná o etnicky (a sociálně) homogenní lokality – žijí zde převážně sociálně slabí Romové, kteří jsou okolím vnímáni jako „nepřizpůsobiví“ občané. Tento obraz je navíc výrazně posilován působením lokálních médií a tato stigmatizace vede k tomu, že se ostatní lidé této problematické oblasti raději vyhýbají.
- Charakteristickým rysem vyloučených lokalit je zejména zhoršená dostupnost základní občanské vybavenosti. V lokalitách tak často chybí některé základní obchody⁷⁴, instituce a služby.
- Pro sociálně vyloučené lokality je typická absence dopravní obsluhy – zastávky pro veřejnou dopravu zde zcela chybí, a pokud se zde nachází, prostředky veřejné dopravy staví jen párkrát za den.⁷⁵

Z převládajících charakteristik romské komunity vyplývá, že jde kromě etnické prostorové segregace také o segregaci sociální, neboť příslušníci romského etnika žijící v těchto lokalitách jsou zároveň příslušníci nejnižších sociálních vrstev. Uvedené aspekty vedou k tomu, že jsou mnohé chudé a prostorově vyloučené lokality považovány za ghetta (viz kapitola 1.3.5), s nimiž majoritní populace nechce mít nic společného.

Závažným problémem je skutečnost, že velká část příslušníků romské komunity obývajících tyto segregované byty, jenž jsou v majetku města či obce, nemá téměř žádnou možnost se z této lokality dostat jinam, navzdory tomu, že v ní osobně bydlet nechce. Obzvláště malou šanci odstěhovat se mimo lokalitu mají mladé rodiny, které na koupi vlastního bytu nemají dostatek finančních prostředků a navíc jsou ze strany majitelů domů odmítáni z důvodu svého „původu“ (hovoří se o nich jako o Romech z „Bronxu“, či z „domu hrůzy“ apod.). Romské rodiny žijící ve vyloučených lokalitách nemají ani mnoho šancí získat obecní byt, kterých je obecně nedostatek, a pokud se nějaký uvolní, romským rodinám je z diskriminačních praktik odepřen. Romové jsou na trhu s byty diskriminováni snad ještě více než na

⁷⁴ Pokud se v blízkém okolí vyskytují obchody s potravinami, nabízí zpravidla velmi předražené zboží.

⁷⁵ Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. Praha, 2006, s. 31. online] poslední revize 8.4.2010. Dostupné z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analyza_romskych_lokalit.pdf>.

trhu pracovním (viz dále). Pronajímatelé bytů totiž často spojují fyzický vzhled Romů s představou o nespolehlivosti nájemníka a z jejich „racionálního“ pohledu jim proto byt nepronajmou. Romové jsou tak poškozováni bez ohledu na své skutečné vlastnosti.

Romským žadatelům o obecní byt jsou někdy nabízeny městské ubytovny či „holobyty“. Do „holobytů“ bývají stěhováni tzv. „neplatiči“ nájemného (či sociálně slabí a „nepřízpůsobiví“ občané), ale jsou zde umisťováni i lidé, jejichž byt je v havarijním stavu. Bez ohledu na to, jak se sem lidé dostali, je ke všem ve výsledku přistupováno jako k neplatičům.⁷⁶ „Holobyty“ ovšem problematiku „neplatičů“ neřeší, neboť lidem, jež se dostali do nepříznivé životní situace (ať už z objektivních sociálních důvodů či v důsledku neprůhledných praktik příslušných institucí), uzavírají cestu zpět, čímž je nevratně ze společnosti vylučují.

2.5.2 Sociální vyloučení Romů na trhu práce

Za nejvýznamnější (i když ne výlučný) faktor vedoucí k sociálnímu vyloučení je považován omezený přístup na pracovní trh. Pro romskou komunitu obecně je charakteristická ztížená situace a přístup na trh práce, což v důsledku způsobuje vysokou nezaměstnanost romských občanů.

Současný stav má kořeny v 90. letech 20. století, kdy o své zaměstnání přišla drtivá většina dnešních obyvatel sociálně vyloučených romských lokalit. Došlo k tomu v důsledku transformace na poli ekonomiky, v jejímž rámci se snižovaly stavy zaměstnanců v mnoha průmyslových oborech, a tento trend probíhá dodnes. Jedná se o proces, kdy ubývají pracovní příležitosti pro nekvalifikované a nedostatečně kvalifikované pracovníky, mezi něž Romové povětšinou patří. Pracovní trh naopak vyžaduje stále vyšší vzdělanost a odbornou specializaci téměř ve všech odvětvích, což ještě více snižuje šance sociálně vyloučených jedinců na případné znovuzачlenění na trh práce. Příslušníci romského etnika jsou tedy stíženi

⁷⁶ Navrátil P. Romové v české společnosti. Praha: Portál, 2003. s. 69-70.

vysokou mírou nezaměstnanosti.⁷⁷ Ve většině případů se jedná o dlouhodobou (několikaletou) či opakovanou nezaměstnanost.

Pro sociálně vyloučené jedince má nezaměstnanost vážné dopady – v oblasti ekonomické se jedná o materiální chudobu, v oblasti sociální pak nemožnost participace na sociálním a ekonomickém životě společnosti, v oblasti psychické se projevují rezignací na další hledání práce, ztrátou pracovních návyků, či podlehnutím různým závislostem apod., jedná se o jevy spojené s deprivací (viz kapitola 1.3.3). Tyto následky pak zpětně ještě více snižují šance sociálně vyloučených lidí začlenit se na pracovní trh. V případě sociálně vyloučených Romů tak mnohdy můžeme hovořit o faktické nezaměstnatelnosti.

Pracovníci pocházející ze sociálně vyloučených lokalit mají na trhu práce převážně marginální pozici. Téměř jedinou možnou formu zaměstnání představují pro Romy (většinou muže) sezónní a příležitostné práce. Romové těchto příležitostí ve velké míře pravidelně využívají a jsou pravděpodobně i jedinou skupinou, která o tuto formu práce jeví zájem (průměrná populace vnímá tyto práce jako neatraktivní). Tato forma práce však přináší nízké výdělky a navíc nezakládá pravidelný příjem, který představuje podmínku pro uplatňování širších občanských práv (např. možnost získat úvěr). Pracovníci také musí počítat s neustálou nejistotou pracovního místa. Z dlouhodobé perspektivy se tento způsob zaměstnání nejvíce jeví jako účinné řešení situace lidí stížených marginalizací na pracovním trhu.

Velmi rozšířeným způsobem, jak se lidé vyloučení z oficiálního trhu práce mohou uplatnit, představují pracovní příležitosti v oblasti „šedé“ ekonomiky. Jedná se o velmi problematický způsob uplatnění na trhu práce. Ze strany zaměstnavatele je zaměstnávání „na černo“ výhodné zejména z ekonomického hlediska, ale i proto, že zaměstnavatelé tak nemusí dodržovat zákoník práce a mohou podle svých potřeb manipulovat se zaměstnanci, kteří bývají v nedostačující míře informováni o dlouhodobých sociálních dopadech tohoto způsobu obživy.⁷⁸

Dlouhodobá nezaměstnanost či marginalizace na trhu práce vede Romy k vytváření si alternativních životních strategií, jež jim umožňují přežívat ve

⁷⁷ Hovoří se o 90-100% nezaměstnanosti v sociálně vyloučených romských lokalitách. Přesné údaje o míře nezaměstnanosti (sociálně vyloučených) Romů nelze získat, protože úřady práce tato data z důvodu ochrany osobních údajů (oficiálně) nesledují. Údaje jsou tedy založeny na odhadech subjektů působících v okolí sociálně vyloučených lokalit. In Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. Praha, 2006, s. 42. online] poslední revize 9.4.2010. Dostupné z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analýza_romskych_lokalit.pdf>.

⁷⁸ Navrátil P. Romové v české společnosti. Praha: Portál, 2003. s. 62.

společnosti. V první řadě jde o vytváření závislosti na sociálních dávkách, které jsou mnohdy jediným pravidelným příjmem, dále zadlužování, práci „na černo“ a podobných neformálních ekonomických aktivitách (viz dále). S těmito strategiemi jsou spojovány i jisté hodnoty (orientace na přítomnost, nepřisuzování velkého významu vzdělání aj.), jež si obyvatelé sociálně vyloučeného prostředí postupně osvojují a pak dále předávají další generaci. Tento problém se dále prohlubuje u další generace dětí a dospívající mládeže, pro něž nezaměstnanost patří ke každodennímu životu, neboť se doposud ve svém okolí nesetkali s významem práce. Tato generace zatím ani neměla příležitost si vytvořit vztah k práci a pracovním návykům. Na základě těchto skutečností si sociálně vyloučení vytvářejí svůj specifický životní styl, jenž má tendence se dále reprodukovat (viz kultura chudoby).

Vylučování z trhu práce má komplexní charakter, jednotlivé faktory se vzájemně doplňují a posilují. Zjednodušeně lze hlavní příčiny rozdělit do dvou širších okruhů:

- 1) Vnitřní faktory (nízká míra lidského kapitálu a chybějící motivace):
 - Naprostá většina sociálně vyloučených Romů se vyznačuje nízkou vzdělaností a téměř žádnou kvalifikací (jedná se totiž o absolventy základních, zpravidla bývalých zvláštních škol, případně jedince bez dokončené střední školy či odborného učiliště), což na trhu práce představuje vážný handicap. Romové tak vykonávají především nekvalifikovanou a málo placenou práci. V posledních letech jsou ovšem vystaveni konkurenci dělníků z východní Evropy (především z Ukrajiny), kteří jsou ochotni odvádět stejně nekvalifikovanou práci za ještě nižší platové ohodnocení, čímž se zhoršuje postavení Romů nejen na oficiálním trhu práce, nýbrž i ve sféře práce „na černo“.
 - Pro sociálně vyloučené jsou charakteristické nízké sociální kompetence – mají obtíže s orientací v prostředí majoritní společnosti, na neustále se měnícím trhu práce, i v systému sociálních dávek. Často si totiž nejsou vědomi svých práv a povinností a těžko získávají potřebné informace.
 - Častou bariérou pro začlenění na pracovní trh představuje špatný zdravotní stav (zvýšená nemocnost, snížená pracovní schopnost aj.) mnohých obyvatel žijících v sociálně vyloučených lokalitách.

- Poměrně závažnou překážkou jsou negativní dopady dlouhodobé nezaměstnanosti na psychiku. Někdy se v této souvislosti hovoří o syndromu dlouhodobé nezaměstnanosti, který se projevuje pasivitou, rezignací na hledání pracovního místa. Zaměstnavatelé navíc dávají přednost uchazečům, kteří nebyli nezaměstnaní příliš dlouhou dobu (neboť ti ještě neztratili pracovní návyky).
- Solidární sítě mezi příbuznými představují další problém při začleňování na trh práce. V rámci těchto sítí členové (širší) rodiny sdílejí statky rovným dílem, což ovšem demotivuje jejich snahu hledat si zaměstnání – pokud má jeden člen rodiny lépe placenou práci, ostatní příbuzní automaticky očekávají, že se s nimi o své výdělků podělí.
- Významným rysem sociálního vyloučení je stále větší zadlužování rodin – dluhy za nájemné, nedoplatky za vodu a elektřinu, zdravotní pojištění, splátky za nákup elektroniky atd. Rodiny se často snaží splatit jeden dluh tím, že se zadluží někde jinde, někdy se zadluží u tzv. lichvářů. Stále častěji dochází k exekucím majetku a také exekucím sociálních dávek, čímž rodina ztrácí prakticky veškeré prostředky. Zadluženost vede ještě více ke ztrátě motivace zkusit si nalézt zaměstnání na oficiálním trhu práce, neboť by byly rodině veškeré výdělků ihned sebrány (exekutory či lichváři). Práce „na černo“ skýtá alespoň možnost si něco z výdělků uchránit pro vlastní potřeby.⁷⁹

2) Vnější faktory (nízká úroveň sociálního kapitálu, systémové faktory):

- Sociální systém je demotivující – sociální dávky se totiž sociálně vyloučeným a chudým rodinám vyplatí více než výdělků z oficiálního zaměstnání, neboť mzdové ohodnocení pro nekvalifikované pracovníky je velmi nízké. Pobírání sociálních dávek navíc umožňuje pracovat „na černo“ a tím si finančně přilepšit.
- Mnoho oficiálně nezaměstnaných Romů ve skutečnosti pracuje „na černo“⁸⁰. Tento typ práce má mnoho negativních dopadů – jedná se o nedostatečně

⁷⁹ Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. Praha, 2006, s. 43-44. online] poslední revize 9.4.2010. Dostupné z http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analýza_romských_lokalit.pdf.

⁸⁰ Tzn. bez řádně uzavřené smlouvy a tedy bez odvádění daní a pojistného. Zákon při takové práci porušují zaměstnanci i zaměstnavatelé.

zabezpečenou práci, smlouvy nejsou vymahatelné, a tím někteří dělníci i přicházejí o výdělek. Navíc jde o nekvalifikovanou práci a orientace na práci ve stínové ekonomice stěžuje přechod do sektoru kvalifikované práce. Na druhou stranu se prací „na černo“ udržují alespoň základní pracovní návyky.

- Vedle práce „na černo“ si sociálně vyloučení také někdy vylepšují svůj rodinný rozpočet dalšími neformálními ekonomickými činnostmi. Většinou se jedná o aktivity nezakládající se na zaměstnaneckém poměru, ale využívající poptávky po určitém zboží či surovinách (např. sběr železa či barevných kovů, rozebírání automobilů na náhradní díly, dovoz použité elektroniky a nábytku ze zahraničí) a také kriminální aktivity jako takové (prostituce, kuplířství, krádeže a obchod s kradeným zbožím, prodej drog, podvodné úvěry).
- Velmi významným faktorem ovlivňujícím omezený přístup sociálně vyloučených Romů na trh práce je jejich nízká prostorová mobilita, respektive malé šance se za prací odstěhovat, protože zde pro sociálně vyloučené není možné získat bydlení. Většina sociálně vyloučených lokalit se nachází v regionech s obecně vysokou mírou nezaměstnanosti, a jelikož sem přicházejí rodiny za levnějším bydlením, některé lokality tak navíc mají tendenci se rozšiřovat a tím zvyšovat koncentraci sociálně vyloučených obyvatel.
- Problém pro začlenění Romů na pracovní trh představuje i diskriminace ze strany zaměstnavatelů. Řada diskriminačních praktik je spojována se všeobecně rozšířenými predsudky a stereotypy o romských pracovnících. V tomto bodě je však nutné poznamenat, že vždy nemusí jít o rasisticky motivovanou diskriminaci, ale spíše skutečnost, že dlouhodobě nezaměstnaný Rom bez příslušného vzdělání a kvalifikace neví, jak se správně ucházet o zaměstnání (jak vystupovat, aby udělal kladný dojem).⁸¹

Souhrnem můžeme konstatovat, že romská komunita se pohybuje v „bludném kruhu“, ze kterého se jí nedaří uniknout. Pro úspěšnou integraci sociálně vyloučených obyvatel je klíčovým faktorem především (znovu)začlenění na trh práce, neboť tato pozice je klíčová pro svou potencialitu ovlivňovat další sféry

⁸¹ Hirt T., Jakoubek M. „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. [...] s. 93-100.

života člověka, a to zejména v oblasti materiálních a sociálních dopadů. Naprostá většina romské populace však vykazuje nízké vzdělání a malou kvalifikaci, což na současném trhu práce znamená velmi obtížnou zaměstnatelnost. Z toho důvodu je třeba klást zvýšený důraz na vzdělávání romských dětí, abychom tím zamezili dalšímu prohlubování této nepříznivé situace. Kapitole vzdělávání je proto věnován celý další oddíl.

3 Vzdělanostní nerovnosti

Vzdělanost je pro dnešní vyspělou společnost nepochybně ukazatelem úspěšnosti, neboť se od ní odvíjí další postavení člověka v dané společnosti. V této kapitole se budeme zabývat nerovnostmi ve vzdělávání, které jsou způsobeny sociálními a kulturními faktory, protože osud člověka je nejvíce ovlivněn prostředím, v němž se narodil a v němž vyrůstá.

Spory o to, zdali vzdělávací systém pomáhá překonávat bariéry mezi sociálními třídami a směřuje tak k růstu mezigenerační mobility, či naopak udržuje děti ve stejné sociální skupině s jejich rodiči (což následně determinuje jejich omezený ekonomický růst), se vedou již od 30. let minulého století.⁸² V této práci se více zabýváme druhou alternativou, neboť se domníváme, že současný český vzdělávací systém spíše přispívá k udržování nerovností mezi žáky z různých sociokulturních prostředí. Tuto skutečnost dokládáme při popisu postavení romské komunity v prostředí české školy, čemuž se podrobněji věnuje kapitola 4. Vzdělávání Romů v České republice.

V souvislosti se vzdělanostními nerovnostmi a sociokulturními faktory se hovoří o faktu, že vzdělanostní nerovnosti mají do značné míry svůj původ v různé mentalitě rodin s různým sociálně-ekonomickým statutem. Rodiny s odlišným sociálně-kulturním zázemím totiž odlišně vnímají možný přínos vzdělání, jinak poměřují výnosy, náklady a rizika spojená se získáním vyššího vzdělání a podle toho také orientují rozhodnutí svých dětí jak a co studovat. Tyto faktory mají vliv na aspirace dětí na jejich dosažené vzdělání, a proto je nutné vytvářet takové podmínky, které zejména v počátečních fázích vzdělávací dráhy umožní zvýhodnit děti pocházející ze znevýhodněného prostředí. Efektivní a kvalitní vzdělávací systém by měl usilovat o to, aby byli všichni žáci motivováni k dosahování maximálních výkonů odpovídajících jejich předpokladům. To však vyžaduje značnou míru individualizace výuky, jež bude poskytovat žákům s různými dispozicemi různě náročné podněty.

V této kapitole se tedy budeme zabývat tím, jak se odlišné sociokulturními aspekty projevují v oblasti vzdělávání a jak je uchopuje samotný vzdělávací systém.

⁸² Konkrétně od roku 1927, kdy byla vydána kniha *Social Mobilty* rusko-amerického sociologa P.A.Sorokina.

Abychom lépe porozuměli povaze nerovností, je třeba si vysvětlit pojmy sociální mobility a třídní reprodukce.

3.1 Teorie sociální mobility a třídní reprodukce

Sociální mobilita je pojem mapující nerovnosti v životních šancích, poskytuje odpovědi na otázky, jak a z jakých důvodů se určití jedinci dostávají na určité sociální pozice. Sleduje a měří sociální pohyb lidí ve společnosti - mohou jimi být pohyby v rámci jedné generace (vymezené kariérou v zaměstnání), či pohyby z jedné generace na druhou (porovnání mezi rodiči a jejich dětmi). Míra sociálních pohybů pak odkazuje na otevřenost či uzavřenost společnosti, na velikost sociálních bariér mezi lidmi a na míru obtížnosti jejich překonávání.

Protipólem konceptu sociální mobility je koncept třídní reprodukce. Katrňák o jejich vzájemném vztahu říká, že „...zatímco sociální mobilita zachycuje intergenerační, kohortní nebo kariérní změny v třídní struktuře společnosti, koncept reprodukce označuje trvalost třídních nerovností z jedné generace na druhou nebo v rámci jedné generace.“⁸³ Sociální mobilita se táže na příčiny změn třídního postavení, naopak třídní reprodukce chce znát důvody k tomu, co vede k přetrvávání třídního postavení z jedné generace na druhou, či v rámci zaměstnanecké kariéry. Tyto dvě koncepce jsou sice analyticky odlišné, ale přesto existence jedné determinuje druhou – vysoká sociální mobilita implikuje nízkou reprodukci třídních nerovností a naopak vysoká reprodukce třídních nerovností znamená nízkou sociální mobilitu. Pokud tedy známe příčiny jednoho jevu, víme i příčiny jevu druhého.

Současní autoři zabývající se sociální stratifikací zastávají názor, že nedílnou součástí sociální mobility a třídní reprodukce tvoří vzdělávací systém. Nepanuje mezi nimi pouze shoda v tom, jestli vzdělávací systém pomáhá k redukci třídních nerovností nebo je naopak posiluje. Autoři pojímající vzdělávací systém jako nástroj stvrzování třídních nerovností se ovšem neshodují, jakou roli v nich vzdělávací systém zastává. Na jedné straně stojí tvrzení, že třídní nerovnosti vytváří

⁸³ Katrňák T. Třídní analýza a sociální mobilita. [...] s. 165.

především systém vzdělávání (role vzdělávacího systému je tedy aktivní), druhá strana se opírá o přesvědčení, že třídní rozdíly jsou vlastně rozdíly kulturními a ve školním prostředí se snadno zviditelňují (vzdělávací systém hraje spíše pasivní roli). Na základě toho, se jednotliví autoři dělí na představitele *sociální* a *kulturní* reprodukce (viz dále).⁸⁴

Můžeme říci, že škola a vzdělání člověka hraje v procesu reprodukce nerovností v moderních společnostech klíčovou roli. Od získaného vzdělání se dále odvíjí pozice člověka na pracovním trhu, vzdělání má vliv na typ zaměstnání a do jisté míry na něm závisí příslušnost jedince k určité sociální třídě. Toto tvrzení bychom mohli zjednodušeně vyjádřit jako schéma, kdy na trhu práce dosažené vzdělání měníme za zaměstnání a k tomu patřící platové ohodnocení, jež následně na ekonomickém trhu směňujeme za zboží a služby, které představují jistou životní úroveň. Škola a vzdělání mají rozhodující úlohu nejen v tom, co budeme dělat a jak si budeme obstarávat obživu, ale také na to, jak budeme žít, jaká bude naše životní úroveň, k jaké sociální vrstvě budeme patřit a jak se bude v moderní společnosti reprodukovat třídní struktura v rámci generací.

Determinujícím prvkem reprodukce sociálního postavení v tradičních společnostech byla rodina a její ekonomický kapitál.⁸⁵ Dnes tuto úlohu přejímá škola – respektive úspěch ve škole, – která představuje přístup k ekonomickému kapitálu. Čím vyšší vzdělání člověk dosáhne, tím výhodnější postavení na trhu práce získá; čím prestižnější zaměstnání, tím vyšší plat a s ním související lepší životní úroveň a větší blahobyt. Vzdělanostní rozdíly jsou tedy především rozdíly sociální, jež pro některé jedince představují cestu k úspěchu ve společnosti, zatímco pro druhé znamenají sociální diskvalifikaci.

⁸⁴ Ti, co zastávají sociální reprodukci, popisují rozdíly mezi pozicemi jednotlivých tříd, jež přetrvávají v čase. Ti, co hovoří o kulturní reprodukci, analyzují faktory, jež přispívají k přetrvávání kulturních determinantů z jedné generace na druhou v rámci jednotlivých sociálních tříd. Katrňák T. Třídní analýza a sociální mobilita. [...] s. 166-167.

⁸⁵ Typ rodiny a velikost ekonomického kapitálu určovaly způsob života člověka, jeho majetek, moc a postavení ve společnosti.

3.2 Vzdělanostní rozdíly a sociální nerovnosti

Na první pohled se může zdát, že škola podporuje jak nadané a talentované žáky, tak i žáky méně talentované. To, že nadaní žáci se pak realizují v prestižních povoláních (např. lékaři, právníci, vědci), zatímco méně nadaní žáci potřebné nadání nemají, a proto končí v povoláních s menší prestiží (obvykle povolání dělnického typu), je výsledkem jejich osobních schopností a dovedností. Ve skutečnosti však tato teze není pravdivá.

Vzdělávací systém je nastaven selektivně a upřednostňuje žáky z vyšších a lépe postavených sociálních vrstev. Škola tak vytváří nerovnosti, které jdou ruku v ruce s nerovnostmi sociálními. Jak konstatuje Katrňák, škola tyto nerovnosti nejen vytváří a udržuje, ale navíc je i ospravedlňuje.⁸⁶ S tím souhlasí i Bourdieu, podle něhož škola oceňuje děti z vyšších sociálních vrstev, poskytuje jim možnosti dalšího studia, a ony pak mohou dosahovat přinejmenším stejných sociálních pozic, které zastávají jejich rodiče. Naopak dětem z nižších sociálních vrstev se této podpory nedostává. Samy si ve školním prostředí uvědomují, že nemají dostatečné schopnosti jako děti z vyšších sociálních vrstev. Nezbyvá jim tedy nic jiného, než vykonávat stejné povolání jako jejich rodiče, a tím pádem zůstat i na stejném sociálním postu.⁸⁷

Nicméně, jádro problému nepředstavuje to, že by nadání příslušelo pouze dětem, jejichž rodiče mají lepší společenské postavení. Potíž spočívá spíše v tom, že je to škola, kdo vytváří sociální bariéry tím, že sociálně níže postavené děti označuje jako ty, komu chybí talent, nadání, schopnosti a píle. Výhody a nevýhody poskytované vzdělanostním systémem jsou přímo spojené se sociálním původem, posilují ho a znásobují jeho vliv.

Podobně jako tomu bylo v tradičních společnostech, se i v moderní společnosti sociální výhody a nevýhody vzájemně kumulují – jedna výhoda dává vznik další výhodě, stejně tak jedna nevýhoda posiluje druhou. Nadále zůstává faktem skutečnost, že z dobrého postavení starší generace plyne opět dobré postavení generace mladší a z horšího opět horší. Nový je pouze způsob, jak a čím se ve společnosti udržují a reprodukují sociální a ekonomické nerovnosti. Reprodukce

⁸⁶ Katrňák T. Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. s. 22.

⁸⁷ Bourdieu P. Teorie jednání. Praha: Karolinum, 1998. s. 115.

v moderní společnosti je spojena s institucí školy, respektive se státním aparátem, jež poskytuje výhody a dobré sociální postavení. Ve škole se sociální nerovnosti transformují do podoby vzdělanostních nerovností, zde se sociální původ přeměňuje v osobní zásluhy a individuální schopnosti.

Sociální původ jedince je tedy determinujícím prvkem v procesu jeho vzdělávání. O tom, jaký vliv má společenský status při dosahování vzdělanostní dráhy, hovoří dvě vybrané teorie vzdělanostních nerovností – teorie kulturního kapitálu a teorie racionální volby. Obě teorie aplikujeme na případ vzdělávání romské komunity.

3.2.1 Pierre Bourdieu a teorie kulturního kapitálu a habitu

Již jsme se zmiňovali, že vzdělanostní systém je podle sociologických badatelů nedílnou součástí reprodukce moderní společnosti a liší se pouze v názoru, jestli vzdělanostní systém je nástrojem vytvářejícím nerovnosti, jež odpovídají nerovnostem socioekonomickým, či zda jsou hlavním mechanismem kulturní rozdíly související s rozdíly sociálními, které ve školním prostředí vyvstávají na povrch, respektive se promítají do školního výkonu dětí. Mezi těmito dvěma tábory stojí Pierre Bourdieu, který uznává vliv rodiny i školy.

Na základě souvislostí mezi kulturním zázemím rodiny a školním úspěchem dětí Bourdieu zformuloval koncept *kulturního kapitálu*. Kulturní kapitál chápe jako „...dovednost, která plyne z kulturní kvality prostředí, v němž člověk vyrůstá. Je to um, který si člověk osvojil v rodinném prostředí, jsou to znalosti, které zde získal.“⁸⁸ Pojem kapitál tak označuje vše, co člověk shromažďuje a následně zužitkovává ve svém jednání, může tak mít charakter kulturní, ekonomický, sociální či symbolický.

Pro děti z vyšších společenských vrstev platí, že mají díky odlišnému kulturnímu zázemí vyšší úroveň kulturního kapitálu než děti z nižších společenských vrstev. Lépe situovaní rodiče poskytují svým dětem takové kulturní znalosti a jazykové dovednosti, které jim ve škole zaručují větší úspěšnost. Škola nejen že tyto výhody oceňuje, ale na jejich základě označuje jejich nositele jako nadané a schopné. Děti

⁸⁸ Katriňák T. Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině. [...] s. 41.

z vyšších sociálních vrstev tak ve škole dosahují lepších výsledků než děti z rodin z nižších sociálních vrstev, neboť se dokážou lépe orientovat ve školním prostředí, jež je součástí dominantní kultury (obvykle utvářené vyššími společenskými třídami).

Kulturní kapitál může mít tři formy: vtělený, objektivizovaný a institucionalizovaný. Kapitál vtělený představuje intelektuální a tělesné dispozice a schopnosti jedince získané prostřednictvím socializace. Objektivizovaný kapitál má povahu kulturních objektů, jako jsou knihy, obrazy, hudební nástroje, sochy, fotografie a nástroje používané v domácnosti. Institucionalizovaná forma kapitálu je vyjádřena pomocí různých kvalifikací, diplomů akademických titulů, vědeckých hodnot, či certifikátů.⁸⁹

Kulturní kapitál náleží vždy jisté osobě (projevuje se v jejím chování, jednání, názorech), není možné ho zcizit, oddělit, či ztratit. Podobně jako ostatní kapitály se i tento kapitál reprodukuje. Proces reprodukce je značně ovlivněn *habitem* člověka a společenskou vrstvou, ve které člověk vyrůstal. Habitus lze charakterizovat jako soubor podnětů a daných dispozic, které se projevují ve vnímání, myšlení a jednání člověka. Je to „...*internalizovaná společenská pozice rozpoznatelná ve vnějších projevech člověka, v jeho názorech a postojích, které k této pozici odkazují, čímž je zpětně udržována její existence.*“⁹⁰ Habitus je stejně jako kulturní kapitál trvalou a nezcizitelnou vlastností člověka, kterou získává prostřednictvím výchovy v procesu socializace. Bylo by mylné se domnívat, že se jedná o naučený a opakující se zvyk, habitus je naopak neustále tvořen, což je zjevné zejména v případě, kdy se lidé setkávají s novými situacemi. Lidé pocházející z rozdílných společenských vrstev mají odlišný typ habitu, tím pádem odlišně vnímají a interpretují nové situace, a proto v nich i odlišně jednají.

Ve shrnutí nás Bourdieuova teorie přivádí k závěru, že příčinou vzdělanostních nerovností, jež zároveň souvisejí se sociálními rozdíly, je kulturní kapitál, který se liší v různých sociálních vrstvách. V průběhu socializace předávají výše společensky postavení rodiče svým dětem jiný objem (zpravidla větší) kulturního kapitálu společně s odlišným typem jednání než rodiče s nižší společenskou pozicí. Děti z různých sociálních pozic tak nastupují do školních institucí s výrazně

⁸⁹ Matějů P., Straková J. et al. (Ne)rovné šance na vzdělání: vzdělanostní nerovnosti v České republice. Praha: Academia, 2006. s. 36.

⁹⁰ Bourdieu P. Le sens pratique. Paris: Editions de Minuit, 1989. Cit. dle Katrňák T. Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině. [...] s. 42.

odlišnou vybaveností (jazykovou, kulturní, sociální, ekonomickou). Škola tyto nerovnosti neodstraňuje, ale naopak přispívá k jejich kontinuitě, neboť děti s větším objem kulturního kapitálu vyhodnocuje jako více inteligentní a talentované.

Tuto teorii bychom mohli přenést na situaci romských žáků v českém vzdělávacím systému. Většina romské populace v české společnosti se nachází na nejnižších příčkách sociálního žebříčku. Toto postavení sebou nese odlišný kulturní kapitál.⁹¹ Romské děti pocházející z tohoto sociálního prostředí disponují velmi nízkým objemem kulturního kapitálu, což při nástupu do školy a následně v průběhu plnění školní docházky představuje vážný handicap, který škola nejen že nevyrovnává, ale navíc jej posiluje.

Pokud se zaměříme na jednotlivé formy kulturního kapitálu romských rodin s nižším společenským statutem, ve všech nalezneme nedostatky. Co se týče objektivizovaného kapitálu, knihy, obrazy a jiné kulturní artefakty se v romských domácnostech vyskytují velmi zřídka. Důvodem tohoto stavu jsou na jedné straně nedostatečné finanční zdroje, za které by si mohla rodina kulturní objekty pořídit, na druhé straně romská rodina věnuje ekonomický kapitál spíše na objekty jiné povahy (automobil, televize, či jiná elektrotechnika), čímž se chce vyrovnat středním a vyšším společenským vrstvám. Institucionalizovaný kapitál v romských rodinách, až na nepočetné výjimky, zcela chybí. Romští rodiče sami postrádají potřebnou úroveň kvalifikace, pomocí níž by získali schopnosti a dovednosti, které by mohly předávat svým potomkům, a ti by je mohli následně zužitkovávat v procesu jejich vzdělávání.

Nejdůležitější roli hraje vtělená forma kulturního kapitálu. Zde se totiž projevuje i samotná odlišnost romského etnika od majoritní společnosti. Romové se vyznačují rozdílnými jazykovými dovednostmi, což v praxi znamená, že v dostatečné míře nezvládají školní vyučovací jazyk (češtinu), což nepředstavuje pouze bariéru jazykovou, nýbrž i sociální. Navrátil uvádí, že v některých romských domácnostech se hovoří pouze nebo většinou romsky. V některých se mluví romsky, ale i česky – děti pak ve škole používají romský etnolekt češtiny, zpravidla ovlivněný

⁹¹ V tomto případě se nemyslí odlišný kulturní kapitál spojený s etnickou příslušností, ale kapitál odvozený ze vztahu vyšší versus nižší společenské postavení.

nespisovnou češtinou.⁹² Zkušenosti ukazují, že pro školu je lepší, když takové dítě do ní přijde s dobrou znalostí svého rodného jazyka, kde ho pak naučí novému jazyku dobře, než v něm těžce odnaučovat chyby. Naše škola zatím tento přístup nedocenila a vyžaduje spíše opak.

Dále zastávají rozdílné kulturní vzorce chování, což se projevuje na jejich vztahu ke škole a k autoritě. Obecně se má za to, že romská populace nepřisuzuje vzdělání významnou hodnotu a orientuje se spíše na hmotné statky. Tento předpoklad však do značné míry souvisí se skutečností, že Romové vnímají vzdělávací instituce jako nepřátelské, a proto k nim ani nemají důvěru.⁹³ Vzdělávací systém neodpovídá specifickým jejich kultury, neodstraňuje nevýhody spojené s jejich společenskou pozicí a jejich šance na úspěch v naší společnosti jsou tím pádem poměrně mizivé. Není divu, že se samotní příslušníci romského etnika nesnaží úspěchu dosáhnout.

Mohli bychom říci, že česká škola není kulturně neutrální a nastavuje takové požadavky a cíle vzdělávání, které odpovídají hodnotám a modu chování typickému pro dominantní (neromskou) kulturu a společenskou třídu (střední a vyšší sociální vrstvy). Na základě zmíněných aspektů jsou romské děti hodnoceny jako děti bez talentu a problémové děti, a podle toho se k nim v procesu vzdělávání přistupuje.

3.2.2 Teorie racionálního jednání

Teorie racionálního jednání je dalším teoretickým pokusem o vysvětlení vzdělanostních nerovností (odvíjejících se od nerovností třídních), které přetrvávají v čase. Představitelem této teorie je John Goldthorpe.

Goldthorpe rozlišuje mezi primárními a sekundárními efekty, jenž vysvětlují vzdělanostní nerovnosti. Primární efekty se týkají rozdílů ve vzdělávacích výsledcích na nižších stupních školského systému. Mezi primární efekty patří

⁹² Když doma dospělí mluví mezi sebou romsky, někdy jim děti zcela nerozumí, málo komunikují a jejich myšlení a řeč se v těch případech opravdu nedostatečně rozvíjí. Spolu se ztrátou jazyka přicházejí tyto děti i o kulturu a vlastní identitu. Navrátil P. a kol. Romové v české společnosti. [...] s. 117.

⁹³ Stejně tak jako k ostatním složkám státního aparátu (úřady, policie atd.).

například kulturní kapitál, který ovlivňuje výsledky ve škole zejména v počátcích vzdělávání. Větší důraz se však klade na sekundární efekty, které se ve vzdělávacím systému projevují v okamžiku, kdy se rodina musí rozhodnout o další školní kariéře dítěte.⁹⁴ Před žákem se otevírají možnosti volby. I když mohou být některé cesty žákům objektivně nepřístupné (např. jejich školní výsledky neodpovídají požadavkům škol), většinou žáci mají více možností. Při volbě pak dítě s rodiči zvažují možnosti nákladů, rizik i očekávaných výnosů, jež s sebou patřičná vzdělanostní dráha nese.

Ačkoli se má obecně za to, že vyšší dosažené vzdělání přináší spíše zisky než ztráty, příslušníci různých sociálních vrstev k němu nezaujmají stejný postoj. Sociální třídy totiž rozdílně vyhodnocují případná rizika a výnosy. Přestože mají žáci stejné či srovnatelné schopnosti, vybírají si jiné vzdělanostní dráhy, které odpovídají jejich postavení ve stratifikačním systému. Rodinné zázemí hraje hlavní roli při utváření aspirací dětí na jejich další vzdělání. Rodiče s vyšší sociální pozicí (vyšší a střední třídy) povzbuzují své děti k ambicióznějším volbám, i když tomu nemusí odpovídat jejich schopnosti a výsledky ve škole. Rodiče těchto žáků si uvědomují důležitost vzdělání, a proto volí i takové možnosti, které sebou nesou riziko neúspěchu. V případě nezdaru jsou rodiče navíc ochotni investovat další prostředky, aby tak svým dětem v sociální struktuře zajistili minimálně stejné postavení, jako mají oni sami, a zabránili tak sestupné sociální mobilitě. Jiný přístup zaujmají rodiče z nižších společenských tříd. Riziko neúspěchu má při volbě rozhodující úlohu, neboť nezdár by pro rodinu znamenal také větší ekonomickou ztrátu. I když mohou mít žáci pocházející z nižších sociálních tříd vysoké aspirace, při své volbě o budoucí kariéru jsou z ekonomického hlediska opatrnější a často tak volí nižší nebo méně výběrovou vzdělávací dráhu, případně se rozhodnou i v dalším vzdělávání nepokračovat a raději začít pracovat.

Podle Goldthorpa tak jde o „...aktivní odpověď člověka na třídní situaci, v níž se nachází“ a tato odpověď je racionální, „...protože z hlediska konkrétního aktéra a s ohledem na jeho třídní situaci je vždy provedena tak, aby užitek z ní byl jak v materiálním, tak sociálním smyslu co nejefektivnější.“⁹⁵ Racionální volba je tedy

⁹⁴ Matějů P., Straková J. et al. (Ne)rovné šance na vzdělání: vzdělanostní nerovnosti v České republice. [...] s. 37.

⁹⁵ Goldthorpe J.H. Outline of a Theory of Social Mobility. Oxford: Oxford University Press, 2000. Cit. dle Katrňák T. Třídní analýza a sociální mobilita. [...] s. 174.

ovlivněna vzdělanostními aspiracemi na jedné straně a mírou a dostupností ekonomických prostředků na straně druhé.

Podobně jako teorie kulturního kapitálu Pierrea Bourdieua, i pomocí teorie racionálního jednání bychom mohli vysvětlit některé aspekty jednání romské komunity v prostředí české školské soustavy.

Již bylo uvedeno, že značná část romské populace se nachází na nejnižších příčkách sociálního systému, což zároveň souvisí s velice omezenými či nedostatečnými ekonomickými zdroji. V kontextu teorie racionální volby hrají finanční prostředky klíčovou roli, především pro příslušníky nižších sociálních vrstev. Romští rodiče žijící ve znevýhodněných podmínkách nedisponují takovými ekonomickými prostředky jako rodiče příslušející do vyšších společenských okruhů, a tím výrazně ovlivňují vzdělanostní aspirace svých dětí. Romským žákům se nedostává stejné podpory při volbě o dalším vzdělanostním postupu. Nejčastěji romští rodiče své potomky vybízejí k výběru studia méně prestižních oborů (jedná se především o učňovské obory) nebo je od dalšího studia odrazují úplně. K odchodu z formálního vzdělávání jsou nabádáni především z důvodu, aby mohli rodině ulevit od finanční zátěže a spíše jí v tomto ohledu přispět na pomoc. Bez patřičné kvalifikace se ovšem na trhu práce těžko uchytí, proto nejčastěji končí na úřadech práce a začnou pobírat sociální dávky, kterými přispívají na chod domácnosti.

Vzdělávací systém proto musí vytvářet takové podmínky, které budou všechny žáky bez rozdílu motivovat k dosažení co nejvyššího možného vzdělání. Jen tak je možné zajistit rozvoj talentů každého žáka i omezit předčasný odchod žáků ze vzdělávání. Pro žáky z nižších společenských tříd a obzvláště romské žáky by velkou pomoc v procesu jejich vzdělávání mohl zajistit systém stipendií, o kterém se podrobněji zmíníme v kapitole 4.2.3.

Shrnutí

Dosažené vzdělání se v dnešní společnosti považuje za primární aspekt určující celkovou životní úroveň člověka. Vzdělávací systém proto musí být nastaven takovým způsobem, aby poskytoval všem žákům podmínky, které jim umožní maximálně využít svoje schopnosti a pomohou jim k dosažení co nejvyšší možné

vzdělanostní úrovni. Český školský systém těmto podmínkám zatím plně neodpovídá a vytváří vzdělanostní rozdíly, jenž jsou založeny na různém sociálním původu žáků.

V kontextu vzdělanostních nerovností generovaných sociálními nerovnostmi jsme si představili dvě specifické teorie, které mají v našich podmínkách jistou platnost, a to teorii kulturní reprodukce a teorii racionální volby. Obě teorie se shodují v tom, že zdůrazňují vliv širšího sociálního okolí na školní úspěšnost jedince. Ačkoli mohou mít jedinci stejné mentální schopnosti, jejich školní výsledky se mohou značně lišit, a to v závislosti na jejich aspiracích a přístupu ke vzdělání, jež se odvíjí od různého sociálního zázemí rodiny. Žáci, jejichž rodiče mají vyšší společenský status, pomocí vysokého kulturního kapitálu a vysokých vzdělanostních aspirací obecně dosahují lepších výsledků ve škole, a tím získávají i vyšší dosažené vzdělání, což opětovně upevňuje jejich vysoké společenské postavení ve stratifikačním systému. Naproti tomu žáci pocházející z rodin z nižších společenských tříd nedisponují velkým objemem kulturního kapitálu a riziko neúspěchu spojené se špatnou volbou další vzdělávací dráhy (jedná se o studium prestižnějších oborů, které znamenají výnos do budoucnosti, zároveň však v případě neúspěchu znamenají jisté finanční ztráty, které si rodina nemůže dovolit) je ve svém důsledku zanechává na stejných sociálních pozicích, na jakých se nacházejí jejich rodiče.

Vzdělávací systém tyto nerovnosti namísto odstraňování spíše posiluje. Obzvláště patrné je to v případě většiny romské populace, která se v české školské soustavě potýká s mnoha obtížemi. V další kapitole si představíme hlavní bariéry komplikující vzdělávání Romů a k nim příslušné návrhy, které mohou vést k prolomení těchto bariér.

4 Vzdělávání Romů v České republice

V celkovém měřítku české společnosti lze vzdělanostní úroveň romského etnika hodnotit jako velmi nízkou. V této kapitole jsou navrženy podmínky, které mohou vést ke zlepšení stávající situace.

Zvýšení vzdělanostní úrovně Romů je prioritně založeno na akceptování etnických, sociálních a kulturních odlišností ve výchovně-vzdělávacím procesu. Romské děti se v českých školách často cítí být naprostými cizinci, což komplikuje jejich úspěšnou integraci do společnosti. Naše tradiční školní zařízení nejsou uzpůsobena romskému společenství, jehož sociální základ je tvořen početnou rodinou, která rozhoduje o školní docházce svých potomků.

Nízká úroveň vzdělání romské populace se projevuje negramotností ve starších věkových skupinách a rozsáhlou pologramotností u mladších věkových skupin, které prošly jen základním vzděláním a nezískaly žádnou další kvalifikaci. Při srovnání romských žáků s ostatními žáky vychází najevo, že častěji propadají a jsou klasifikovány druhým nebo třetím stupněm chování. Také častěji nedokončují povinnou školní docházku (respektive ji ukončují dříve než v závěrečném ročníku). Další problém představují praktické základní školy (dříve zvláštní školy), kam je velké procento romských dětí zařazováno hned od začátku školní docházky nebo jsou přerazovány během studia. Studium romských žáků na praktických školách není šťastným řešením jejich vzdělanosti. Praktické základní školy jsou určené pro žáky s lehkým mentálním postižením, což nemusí odpovídat situaci romských dětí, jejichž „handicapem“ je sociálně-kulturní prostředí, ze kterého pocházejí.

Po ukončení povinné školní docházky na základní škole pokračuje ve studiu na středních a vysokých školách pouze minimální procento romských žáků, většina z nich nastupuje do učebních oborů. Častým jevem bývá, že po krátké době do oborů přestanou docházet a značné procento romských učňů obor nedokončí. Bez příslušné kvalifikace jsou na trhu práce velmi omezené možnosti pro výběr zaměstnání, většina nekvalifikovaných Romů nemá šanci uspět v konkurenci kvalifikovaných pracovních sil a tím se dostává do stavu dlouhodobé nezaměstnanosti. Tato skutečnost s sebou nese nedostatečné hmotné zajištění rodiny, jejíž životní úroveň klesá, což značně znevýhodňuje „vybavenost“ (náklady spojené se stravováním ve škole, dojížděním, pomůckami atp.) romských dětí

v našem školském systému určeném spíše středním třídám majoritní (neromské) společnosti.

Školní neúspěšnost romských dětí je zapříčiněna několika faktory. Mezi nejvýraznější aspekty při získávání vzdělání je fakt, že romské děti nezvládají v dostatečně potřebné míře vyučovací jazyk, čímž je proces jejich vzdělávání značně ztížen. V tomto ohledu můžeme nalézt nedostatky ve vybavenosti předškolních zařízení, kde se děti romského etnika učí vyrovnávat se svým jazykovým handicapem. V mateřských školách chybí dvojjazyčné obrázkové pomůcky, které slouží ke konfrontaci českých výrazů s výrazy v romském jazyce, či pohádkové knihy pro romské děti, což pro ně představuje bariéru při adaptaci na předškolní výchovu a tím i na výchovu a práci ve školních zařízeních.

Romským dětem ztěžuje přístup ke vzdělání také vnitřní vztah Romů ke vzdělání vůbec. Tuto příčinu nelze generalizovat na všechny Romy, nicméně bychom ji měli brát v potaz. Romové obecně nepřisuzují vzdělání velký význam, orientují se spíše na hmotné statky, aby se vyrovnali majoritní společnosti alespoň po vnější stránce. Ve vzdělání nevidí smysl, protože se bez něj obešly už předchozí generace, a navíc nemají pocit, že by jim případně získané vzdělání pomohlo získat lepší společenské postavení. Rom, který se rozhodne pro získání vzdělání, nastoupí nesmírně obtížnou cestu, na jejímž konci často nenalezne odpovídající společenskou a ekonomickou prestiž.

Jednou z hlavních příčin neúspěšnosti romských dětí ve školním prostředí je jejich nedostatečná připravenost na školní práci. Školní zralost by měla být výsledkem rodinného působení, případně výchovně-vzdělávacího působení v mateřské škole. Docházku na mateřské škole ovšem většina romských dětí neplní. Kritéria psychologických vyšetření, která žáci podstupují před nástupem do základní školy a jejichž pomocí se zjišťuje školní připravenost dětí, jsou stejná pro všechny děti. Romské děti mívají horší výsledky, protože kritéria jsou nastavena pro majoritní společnost a neberou v úvahu specifické znaky tohoto etnika.

Vliv na úspěšnost romských žáků v procesu jejich vzdělávání mají samotní pedagogové. Jejich vztah k romským dětem je výrazně ovlivňován úrovní vědomostí o romském etniku. Přístup k žákům romského původu můžeme hodnotit jako obecně horší než k ostatním žákům, k tomu (kromě přístupu učitelů) přispívá i tlak veřejného mínění a málo efektivní spolupráce s romskou rodinou.

Není divu, že vzdělanost romského etnika se nachází na tak neuspokojivé úrovni, když se romské děti cítí v našich vzdělávacích zařízeních jako cizinci. Pokud usilujeme o úspěšné začlenění Romů do české společnosti, náš vzdělávací systém musí být přizpůsoben jejich specifickým odlišnostem. Tento účel sleduje koncept romského národnostního školství.

4.1 Romské národnostní školství

Národnostní školství je v České republice součástí výchovného a vzdělávacího systému, jak z hlediska struktury a organizace, tak z hlediska jednotných výchovných a vzdělávacích cílů. Úkolem národnostního školství je rozvíjet národnostní uvědomění a zároveň napomáhat k integraci všech občanů našeho státu. Národnostní školství žákům zajišťuje vzdělání na určité úrovni, jež odpovídá ostatním školám téhož druhu.⁹⁶ Hlavním cílem vzdělání je vybavit žáky znalostmi, které jim umožní se bez potíží zapojit do praktického života nebo pokračovat v dalším studiu.

Současný stav vzdělanostní úrovně romské populace bychom mohli označit za neuspokojivý, neboť má nepříznivé důsledky v sociální, ekonomické i kulturní oblasti. Prohlubují se tak skupinové i společenské rozpory, což vyvolává i značné potíže z hlediska národnostního porozumění. K odstranění společenské nerovnosti Romů je nutná změna filozofie školského systému, který je dle zákona povinen akceptovat ve výchovně-vzdělávacím procesu přítomnost romských žáků a jejich etnickou, kulturní a sociální odlišnost. Škola by měla odpovídat za kvalitní výchovně-vzdělávací proces, jehož cílem je připravit romské děti k plnohodnotnému občanství a orientovat všechny děti k tolerantnímu soužití.

Vzdělávací politika romského etnika by se měla orientovat na následující úkoly. Předně je nutné čelit a odstraňovat počáteční neúspěchy romských žáků od prvních ročníků základních škol, jenž jsou způsobeny nedostatečnou jazykovou dovedností romských dětí i jejich celkovou sociální situací. Dále zaměřit pozornost na vhodné

⁹⁶ Eva Šotolová. Vzdělávání Romů. 2.vyd. Praha: Grada, 2001. s. 31.

formy a metody práce přizpůsobené situaci romských žáků. Přitom je důležité motivovat a pěstovat pozitivní postoj ke vzdělání nejen u žáků, ale také u jejich rodičů. Úkolem je připravit romské žáky na povolání a občanský život a k tomu je třeba využívat jejich přirozené nadání a schopnosti. Zmíněné úkoly nyní představíme blíže v jednotlivých vzdělávacích stupních.

Mateřská škola

Mateřská škola je významným stupněm vzdělávacího systému, protože předškolní vzdělávání představuje odrazový můstek pro vzdělání na základní škole. Základní škola u žáků předpokládá, že budou vybaveni určitými dovednostmi a schopnostmi, které jim usnadní zvládat nároky spojené se školními činnostmi a povinnostmi – k tomu slouží právě předškolní vzdělání na mateřských školách. Romští žáci v porovnání s majoritní společností mívají při nástupu na základní školy větší obtíže s plněním školních povinností právě proto, že jim chybí dovednosti získané předškolní výchovou. Prvním potřebným krokem je tedy zvýšit počet romských dětí, které budou pravidelně docházet do mateřské školy, a to alespoň dva roky před začátkem školní docházky.

V mateřských školách je třeba vytvořit příznivou atmosféru pro výchovu romských dětí, která tím přispěje k jejich pravidelné docházce. Stěžejním úkolem mateřské školy je u romských dětí vytvářet základy českého jazyka, protože jeho nedostatečná znalost představuje pro romské žáky při nástupu na základní školu nejen vzdělávací, ale i sociální bariéru. K příznivé atmosféře v mateřské škole může romským dětem pomoci využití a rozvíjení romštiny jako mateřského jazyka. Romština tak může sloužit jako pomocný didaktický prostředek k snazšímu pochopení češtiny. Pro tyto účely by bylo vhodné využívat dobrovolné spolupracovníky z řad romského obyvatelstva,⁹⁷ či případně využít konverzační minimum romštiny ze strany učitelky.

Základní škola

Již bylo zmíněno, při nástupu na základní školu se od dětí očekává, že mají osvojeny z předškolní výchovy určité standardy (ovládají vyučovací jazyk, mají rozvinuté volní vlastnosti a rodinné zázemí příznivé pro studium – tzn. prostor

⁹⁷ Romští občané se mohou připravovat na funkci pomocných pedagogických pracovníků v krátkodobých kurzech na středních pedagogických školách.

k učení a někoho, kdo jim s učením a vypracováním úkolů pomáhá), které jim pomohou se vyrovnávat se školní zátěží. U romských žáků nelze předpokládat, že budou vybaveni těmito standardy, a proto je nutné objektivně posuzovat, zda jsou dostatečně připraveni na povinnou školní docházku. K tomu je třeba, aby se neuplatňovaly testy standardizované na neromskou populaci.

Důležitou úlohu hraje (v návaznosti na mateřskou školu) překonávání jazykových obtíží a rozdílů v připravenosti na vzdělání. Jazyková připravenost dětí romského etnika je nezbytná už z toho důvodu, že výuku v romském jazyce není zatím možné realizovat. Mnozí romští rodiče to ani nepožadují, naopak podporují výuku češtiny, aby se jejich děti mohly lépe začlenit do kolektivu majority, a navíc v současnosti stále chybí dostatek kvalifikovaných pedagogů ovládajících romštinu v takové míře, aby v ní mohli vyučovat. Od prvního ročníku by se tedy měly zřizovat málopočetné vyrovnávací třídy, jejichž pomocí se romští žáci snáze vypořádají s jazykovým handicapem.

Smyslem zřizování přípravných ročníků (respektive tříd) je adaptovat romské děti na nové prostředí a školní režim. Úkolem přípravných tříd je rozvíjet jazyk, kulturu a tradice Romů vůbec, nemají se zaměřovat jen na osvojování českého jazyka. Zřizování přípravných ročníků má probíhat při základních či mateřských školách, kde si romské děti budou osvojovat češtinu a základní návyky a dovednosti, jenž jsou nezbytné pro výuku v běžných třídách základní školy.

Škola musí od počátku povinné školní docházky vytvářet atmosféru umožňující rozvoj romského dítěte a pěstování pocitu lidské důstojnosti. Vhodnými prostředky mohou být: zařadit do studijního plánu výuku romštiny jako nepovinného předmětu, uplatnit projekt tříd pro romské žáky s rozšířenou hudební a pohybovou výchovou apod., zavést do učebních osnov výchovu zaměřenou na pochopení ostatních kultur a menšin včetně romské, jejich historie a kultury. Tento bod se v rámci RVP od září 2007 měl na všech základních školách povinně realizovat průřezovým tématem „multikulturní výchova“, které se prolíná různými vzdělávacími oblastmi⁹⁸ a záleží už jen na samotných učitelích, jak multikulturní výchovu zařadí a zpracují ve svých předmětech.

⁹⁸ Blízkou vazbu má zejména na vzdělávací oblasti Jazyk a jazyková komunikace, Člověk a společnost, Informační a komunikační technologie, Umění a kultura, Člověk a zdraví, z oblasti Člověk a příroda se dotýká především vzdělávacího oboru Zeměpis. Vazba na tyto oblasti je dána především tématy, která se zabývají vzájemným vztahem mezi příslušníky různých národů a etnických skupin. Zdroj RVP – dokument zpracovaný MŠMT, platná verze 2007.[online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.msmt.cz/vzdelavani/ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani-verze-2007>>.

Uvedené prostředky mohou pomoci romským žákům, aby se ve školním prostředí necítili jako cizinci, ale naopak jako činitelé, kteří se kvalitně zapojují do procesu svého vzdělávání a mohou pozitivně obohatit neromské spolužáky.

Základní praktické školy

V souvislosti se základním vzděláváním romské populace je třeba zmínit základní praktické školy (bývalé zvláštní školy), neboť zde plní povinnou školní docházku velké procento romských dětí. Zařazení dítěte do praktické školy má důsledky pro celý jeho další život.

Do praktických škol jsou žáci zařazováni na základě podání výsledků z vyšetření prováděných v pedagogicko-psychologických poradnách,⁹⁹ a to buď od prvních ročníků školy či v průběhu plnění povinné školní docházky. Pedagogicko-psychologická vyšetření jsou zaměřena na posouzení úrovně školní zralosti a inteligenčních schopností. Odhaduje se, že je v České republice 75% romských dětí přezazováno či přímo zapsáno do praktických škol.¹⁰⁰

Většina šestiletých romských dětí žijících v romské komunitě neuspěje v základním testu školní zralosti především z důvodu naprosto odlišného pojetí výchovy v romské rodině, nikoli z důvodu mentálního handicapu. Tyto testy jsou totiž sestaveny podle průměru běžné populace předškolních dětí a navíc nezohledňují odlišnou sociální a kulturní zkušenost vyšetřovaného dítěte. Výsledky inteligenčních testů u drtivé většiny romských dětí pak ukazují na omezené inteligenční schopnosti. Podobně je tomu i v případě přezazení z běžné základní školy na školu praktickou. Překážkou pro další vzdělávání romského dítěte není romská národnost, ale jazykový handicap, odlišná dynamika vývoje osobnosti, jiné uspořádání hodnot a socio-kulturní odlišnost jeho rodiny. Významnou úlohu hraje skutečnost, že prostředí praktických škol je dobře známé generaci rodičů, kteří tak v mnoha případech automaticky směřují své děti do školy, kterou prošli oni sami, či do ní dochází už starší sourozenci.¹⁰¹

⁹⁹ Vyšetření v pedagogicko-psychologické poradně se obvykle provádí na doporučený návrh školy, je k tomu nutný písemný souhlas rodiče či zákonného zástupce.

¹⁰⁰ Zpráva o stavu romských komunit v České republice. s.8. [online] poslední revize 30.3.2010.

Dostupné z

<<http://search.seznam.cz/?sourceid=sznHP&thru=&q=romsk%C3%A9+d%C4%9Bti+a+zvl%C3%A1%C5%A1tn%C3%AD+%C5%A1koly>>.

¹⁰¹ Tento jev do značné míry závisí na tom, že romská populace vnímá školní instituci jako nástroj represe majoritní společnosti. Romští rodiče chtějí ušetřit své děti posměchu a diskriminace, jimž by byly

Vzdělání, jež žák získá na praktické škole, odpovídá úrovni vzdělání žáka základní školy po absolvování pěti až šesti tříd¹⁰² - tyto snížené nároky na vědomosti s sebou do budoucna nesou omezené možnosti na profesní uplatnění. I když je teoreticky možné, aby se žák po absolvování praktické školy hlásil na jakoukoli střední školu, naději na úspěch má pouze ve velmi omezeném počtu učebních oborů. Stejně obtížné to je i v případě zpětného přezarování žáků z praktických škol do škol základních. Děti zde nemají šanci na úspěch bez dlouhodobé odborně vedené pomoci.

Na základě výše uvedených faktorů je především třeba předcházet zařazování romských žáků do praktických škol. Prioritním úkolem je umožnit romským dětem plnohodnotné základní vzdělání v základních školách běžného typu.

Střední škola a střední odborná učiliště

U romské mládeže se poměrně často setkáváme s neukončeným vzděláním na základní škole, jež jí neumožňuje další vzdělávání. V zájmu uplatnění absolventů praktických škol a žáků s neukončeným základním vzděláním by bylo dle Šotolové vhodné zřizovat speciální rodinné školy,¹⁰³ kde by se výuka zaměřila na doplnění žádoucí míry učiva, na osvojování poznatků a dovedností pro základní orientaci v občanském životě, na získávání kvalifikace a profesionálního uplatnění, ale i získávání dovedností spojených s vedením domácnosti a péčí o rodinu a děti.

V případě, že mají romští žáci ukončené základní vzdělání, volí jako nejčastější formu dalšího studia odborná učiliště. Odborná učiliště by měla vytvářet podmínky pro vyučení romských žáků v jim přiměřených oborech. Šotolová zmiňuje, že by bylo vhodné zřizovat specifické učební obory vycházející z romských tradic, jako: košíkářství, hrnčířství, měditepectví, kotlářství, ale i další obory potřebné pro společenské uplatnění: stavebnictví, oděvnictví, obuvnictví, kadeřnictví, sklářství, oprava hudebních nástrojů apod.¹⁰⁴

v běžných („bílých“) školách vystaveny, a proto volí formu vzdělání na praktických školách, kde budou jejich děti mezi „svými“.

¹⁰² Zpráva o stavu romských komunit v České republice. s.8. [online] poslední revize 30.3.2010.

Dostupné

z<<http://search.seznam.cz/?sourceid=sznHP&thru=&q=romsk%C3%A9+d%C4%9Bti+a+zvl%C3%A1%C5%A1tn%C3%AD+%C5%A1koly>>.

¹⁰³ Eva Šotolová. Vzdělávání Romů. [...] s. 33.

¹⁰⁴ Otázkou však je, v jakém rozsahu jde v praxi o uplatnění těchto řemesel. Eva Šotolová. Vzdělávání Romů. [...] s. 33.

Střední pedagogické, střední zdravotnické a střední sociálně-právní školy se mohou navíc využít k poskytování kurzů pro romské občany, kteří by se případně uplatnili jako pomocní pracovníci v oblasti školství, zdravotnictví a sociální péče, nebo mohou organizovat kurzy pro získání základního vzdělání pro romskou mládež i dospělé bez ukončeného základního vzdělání.

Smyslem jednotlivých návrhů či úkolů je napomoci kvalitnějšímu vzdělávání romských žáků, které dále povede k jejich kvalitnějšímu zapojení na trhu práce, čímž se zefektivní proces integrace do české společnosti, lépe řečeno selepší postavení romské populace v české společnosti.

4.2 Strategie pro zlepšení celkové vzdělanostní úrovně romské populace

Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy přijalo v roce 2001 Strategii pro zlepšení celkové situace vzdělávání romských dětí.¹⁰⁵ Strategie je založena na zásadní úloze vzdělání pro úspěšnou integraci Romů do české společnosti. Pro vyrovnání jejich životních šancí s většinovou populací je nutné dosáhnout rovnosti vzdělávacích příležitostí pro všechny děti, žáky a mladé lidi. Je naléhavé usilovat o dosažení tohoto cíle nejen pro samotné Romy, ale i pro většinovou společnost.

Ačkoli od této doby došlo v některých ohledech k posunu pozitivním směrem, stávající situace vyžaduje neustálé úsilí při naplňování jednotlivých mechanismů, které společně povedou k úspěchu romských dětí ve vzdělávací oblasti a následně v dalších společenských oblastech. Tuto ideu se nyní snaží naplnit vláda – v prosinci 2009 byla schválena Koncepce romské integrace na období 2010-2013. Tento strategický dokument obsahuje opatření směřující k vyrovnání šancí a vstupních znevýhodnění Romů, které jim brání plnohodnotně participovat na kulturním, společenském, ekonomickém a politickém životě většinové společnosti.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Vychází se zprávy zpracované PaedDr. Karlem Tomkem a Bc. Albínou Tancošovou. In Eva Šotolová. Vzdělávání Romů. [...] s. 34.

¹⁰⁶ Realizační plán Koncepce romské integrace 2010-2013. [online] poslední revize 29.3.2010. Dostupné z <http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/ministri-pri-uradu-vlady/michael-kocab/tz/Priloha-c-1---romska_koncepce.pdf>.

Úspěšná integrace vyžaduje vstřícné a aktivní kroky jak ze strany majority, tak i ze strany romské populace. Nestačí, aby byli Romové jen pasivním objektem dobře míněných snah většinové společnosti, ale naopak rovnocenným subjektem, který je schopný formulovat své představy o vzdělávání svých dětí.

Mezi základní strategické cíle bychom jmenovali především podporu Romů ve vzdělávání, a to na všech jeho stupních i po skončení školní docházky, čímž by se zlepšily jejich možnosti zaměstnání. Cílem je prostřednictvím zlepšení vzdělávání Romů zlepšit nejen jejich zaměstnatelnost, ale i jejich sociální postavení. V neposlední řadě je potřeba podpořit postupné směřování české společnosti k etnicky pestré a občansky jednotné společnosti.

Některé země vypracovaly vzdělávací programy založené na romské kultuře (např. vycházejí čítanky v romském jazyce a další knihy). Užívání kulturních a historických informací v multikulturních třídách vytváří diferencované a kulturně bohatší panorama, které dovoluje žákům vybrat si z nich prvky pro vlastní identitu. U nás tyto integrační prvky chybí, v tomto ohledu je cílem našeho školského systému se inspirovat a zavést do škol materiály poskytující informace o romské kultuře, historii a jazyce, jež by pozvedlo „vzdělanostní zaostalost“ romských žáků. Pomohlo by to snížit poměrně vysoké procento romských dětí školního věku, které nenavštěvují školu a neplní tím povinnou školní docházku.

Nyní si blíže představíme jednotlivé strategické cíle klíčových oblastí, jež vedou ke zlepšení celkové situace Romů v české společnosti.

4.2.1 Předškolní vzdělávání – příprava pro úspěšné zahájení školní docházky

Předškolní výchova má zásadní význam pro další vzdělávací a životní dráhu dítěte. Značná část dětí romské populace je při nástupu na plnění povinné školní docházky zcela nepřipravena, a to z důvodu jejich sociokulturního znevýhodnění (odlišná jazyková výbava dítěte a jiný model rodinné výchovy) již v předškolním věku. Tento stav vyžaduje otevřené kroky vedoucí k jeho změně. Je třeba vytvořit takové předpoklady, aby většina romských dětí mohla navštěvovat mateřské školy

již od tří let alespoň po dobu čtyř hodin denně.¹⁰⁷ Romské děti by tak měly větší šanci vyrovnávat se s jazykovým a dalšími handicapy, které znesnadňují kvalitní proces jejich vzdělávání.

■ V praxi ověřeným krokem, který pomáhá dětem ze socio-kulturně znevýhodněného prostředí vyrovnávat jejich „nedostatky“, je zřizování přípravných tříd (někdy označovaných jako tzv. nulté ročníky). Přípravné třídy fungují jako konkrétní vyrovnávací postup s cílem snížit nebo zcela odstranit jazykový a socio-kulturní handicap během předškolní přípravy. Přípravné ročníky jsou zřizovány v mateřských a základních školách a existují též v bývalých zvláštních školách.

■ Důležitá úloha připadá vychovatelům – asistentům pedagoga (dříve romští pedagogičtí asistenti), jejichž prostřednictvím je žádoucí působit na romské rodiny a přesvědčit je o potřebnosti předškolní výchovy pro další vzdělanostní vývoj jejich dětí. V lokalitách s romským obyvatelstvem je třeba zvýšit nedostatečný počet asistentů v mateřských školách, kteří zde pomáhají romským dětem předcházet komunikačním a adaptačním obtížím, a také pokud se vyskytnou problémy při komunikaci pedagogů mateřských škol jak s dětmi, tak i s jejich rodiči, napomáhají s jejich včasným a účinným řešením. Přítomnost asistenta romským dětem napomáhá ve školním prostředí vytvářet místo, kde se cítí spokojeně a bezpečně. Proto je také třeba, aby si vedení mateřských škol (i škol základních) vybralo takového asistenta, který je dobře obeznámen s rodinným prostředím většiny žáků. V neposlední řadě působí pedagogický asistent na děti také jako významný pozitivní vzor, je důkazem, že vzdělání má smysl. Resort školství poskytuje asistentům systematickou dlouhodobou podporu, především zapojením do systému dalšího vzdělávání pedagogických pracovníků. Vzdělání pro tyto pracovníky organizují též pedagogická centra a nestátní vzdělávací organizace s akreditací MŠMT.

Přípravné třídy i vychovatelé – asistenti učitele by měli působit všude tam, kde špatné výsledky romských dětí ukazují na potřebu této přípravy a asistence. Ačkoli počet přípravných tříd i vychovatelů průběžně roste, ve vládní zprávě se konstatuje, že objektivní potřeba je zjevně daleko větší.¹⁰⁸ Dosud na mnoha místech s touto potřebou nebyly zřízeny přípravné třídy ani vytvořeny funkce vychovatelů z důvodu nezájmu vedení či zřizovatelů škol – v tomto směru je žádoucí větší informovanost.

¹⁰⁷Od roku 2004 se poslední ročník mateřských škol nemusí platit, bohužel tento fakt mnoho romských rodičů neví, protože mají omezený přístup k informacím.

¹⁰⁸ Hajská, M. Romové v českém vzdělávacím systému. s.11. [online] poslední revize 1.4.2010. Dostupné z <http://www.epolis.cz/download/pdf/materials_53_1.pdf>.

■ Účinnou podporu mohou poskytnout místní občanská sdružení Romů, a to v podobě finančních prostředků pro školu za účelem úhrady přímých nákladů – stravování, školní potřeby, doprava do školy.¹⁰⁹ Tyto náklady totiž často představují příčinu nepravidelné docházky romských dětí, a proto je žádoucí poskytnout účinnou formu podpory těmto dětem již na začátku jejich vzdělávací dráhy. V tomto ohledu bychom mohli hovořit o tzv. pozitivní diskriminaci, kdy se poskytují určité výhody pro znevýhodněné skupiny obyvatelstva s cílem vyrovnat jejich šance zbytku populace.¹¹⁰ Je třeba mít na paměti, že částky, které do vzdělání romských dětí vložíme dnes, se v blízké budoucnosti vrátí snížením nákladů na financování nezaměstnanosti, sociálních dávek a nákladů na řešení interetnických konfliktů.

■ Významnou úlohu v předškolní přípravě plní projekty zaměřené na romské rodiče. Cílem těchto projektů je naučit rodiče připravit dítě na povinnou školní docházku či ho podporovat při domácí přípravě na výuku. Tato pomoc je rodičům a dětem poskytována přímo v jejich domácnostech – do rodiny dochází odborný pracovník, který s rodinou systematicky pracuje. Jinou formou této pomoci je sdružování rodičů do tzv. klubů, kde se společně učí, jak mohou pomáhat svým dětem. Zde se také rodiče mohou neformálně vzdělávat např. v oblasti drogové problematiky, zdraví a hygieny, hledání zaměstnání a právní povědomí.

4.2.2 Podpora v průběhu povinné školní docházky

Vzdělávání romských žáků na základních školách vyžaduje specifickou péči a pozornost. Často se v jejich případě jedná o jediný vzdělávací stupeň, kterého se účastní, i když mnozí z nich ho ani řádně nedokončí. Povinná školní docházka tedy představuje nejdůležitější článek zlepšení vzdělanostní úrovně romské populace. Podporu v průběhu povinné školní docházky představují následující dílčí kroky.

¹⁰⁹ Mnoho romských rodin žije v izolovaných sociálně vyloučených lokalitách, kde často chybí školní instituce. Rodiče by museli své děti dopravovat do vzdálenějších oblastí, což by ovšem vyžadovalo finanční prostředky, které rodinám schází. Jejich rozhodnutí neposílat své děti do vzdálených škol je proto celkem logické.

¹¹⁰ V souvislosti s pozitivní diskriminací se objevují názory, že její rozšiřování vede v důsledku k šíření rasismu ve společnosti, což ukazují některé případy z USA, kdy se o pracovní post ucházeli kandidáti „bělošské“ populace, ale konkurz nakonec vyhrál méně kvalifikovaný kandidát „afroamerického“ původu. To se následně odrazilo v postoji ostatních uchazečů, jež podali stížnost k soudu s odvoláním na diskriminaci jejich osob.

■ Při zpracování školních vzdělávacích programů je nutné zohledňovat kulturní identitu romských dětí a zařazovat tak do vzdělávacího obsahu témata z romské historie, kultury a jazyka (viz multikulturní výchova), což bude přínos pro všechny účastníky vzdělávacího procesu. V současnosti je velmi diskutovaným tématem návrh MŠMT na zavedení výuky romštiny jako nepovinného nebo doplňujícího volitelného předmětu. Cílem tohoto návrhu je vytvářet ve školách takové prostředí, kde žáci, kteří mají zájem, mohli mít možnost vzdělávat se v menšinových jazycích. Navíc by se výukou romštiny Romům projevila patřičná úcta a zároveň by jim notně posílila sebevědomí, které romským žákům v oblasti vzdělávání mnohdy schází. Oponenti návrhu však namítají, že výuka romštiny postrádá smysl – romským dětem totiž nečiní problémy romština, ale čeština, což je následně (nejen) ve vzdělávacím systému znevýhodňuje, a navíc i chybí kvalifikovaní učitelé. Druhá strana proto navrhuje, aby se pozornost spíše věnovala odstraňování jazykové bariéry. Jakkoli může mít tato myšlenka své opodstatnění, my se domníváme, že by nabídka výuky romštiny ve školách chybět neměla,¹¹¹ neboť je tím naplňována představa o posilování romské kulturní identity. (MŠMT uvádí, že rozhodnutí bude záviset na poptávce ze strany žáků, studentů a jejich rodičů a v neposlední řadě na možnostech a podmínkách školy. Rozhodnutí je plně v kompetenci ředitele školy.) K samotné realizaci návrhu MŠMT dodává:

„Romský jazyk není ve stejné pozici jako ostatní cizí jazyky, které se ve školách již vyučují. [...] Romština je užívána v mnoha dialektech a dlouho nebyla kodifikována její spisovná forma. Proto se odborníci v rámci EU zaměřili zejména na podporu jazyka jako takového – byla připravena Rámcová osnova pro výuku romského jazyka. V první fázi MŠMT nabídne školám v lokalitách s výrazným zastoupením romských žáků semináře romského jazyka pro učitele a metodiku, jak jej vyučovat. Semináře v lokalitách s výrazným zastoupením romské populace budou připraveny ve spolupráci s odborníky – romisty. V další fázi MŠMT podpoří výuku romského jazyka v těch školách a vzdělávacích centrech, které budou mít odpovídající personální zabezpečení, tj. kvalifikovaného učitele romského jazyka.“¹¹²

¹¹¹ Výuka romského jazyka pouze nepovinně. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.msmt.cz/pro-novinare/vyuka-romskeho-jazyka-pouze-nepovinne>>.

¹¹² V nejbližší době by měla ve vybraných školách s význačným zastoupením žáků romského etnika odstartovat pilotní zkouška materiálů a podkladů pro výuku romského jazyka. Podklady a materiály byly z angličtiny přeloženy do českého jazyka, severocentrálního romského jazyka a olšské romštiny. Dostat

■ Dostatečná péče by se měla věnovat začleňování pomocných pedagogických pracovníků (romských asistentů) do života školy – poskytovat jim systematickou dlouhodobou podporu především důsledným zapojením do systému dalšího pedagogického vzdělávání, a také podporovat takové programy v systému dalšího vzdělávání vedoucí ke zlepšování schopnosti komunikace a spolupráce mezi učiteli a asistenty navzájem.¹¹³ V současné době je funkce vychovatele – asistenta průběžně zřizována na základě žádosti školy a se souhlasem příslušného krajského úřadu. Vychovatelé – asistenti pedagoga fungují, kromě přípravných tříd, nejvíce v nižších ročnících základní školy, jejich pomoc je však potřebná i ve vyšších ročnících, a proto je nutné zvyšovat počet těchto pracovníků. Asistent je pro děti (romské i neromské) především vzorem, je přímým důkazem toho, že i Rom může dosáhnout dobrého zaměstnání. Navíc tím dokládá, že vzdělání má skutečně smysl, a výrazně tím ovlivňuje zlepšení školní docházky a školních výsledků žáků. Jeho přítomnost ve školském systému je nenahraditelná i v tom ohledu, že slouží jako spojovací článek mezi rodinou a školou (ve škole se stává zástupcem komunity, v komunitě vystupuje jako člověk, jenž zastupuje školu). Je to osoba, která v potřebné míře rozumí kultuře majoritní i minoritní, a proto dokáže ulehčit oběma stranám vzájemnou komunikaci a spolupráci. Tím pádem se mohou zlepšovat vzájemné vztahy mezi školou a rodinou. Na tomto místě bychom však rádi podotkli, že školy by přípravu na práci asistenta pedagoga neměly omezovat pouze na asistenta samotného, příprava by se měla týkat celého pedagogického sboru.

■ Účinným nástrojem pomoci při poskytování individuální péče, kterou žáci ze sociálně znevýhodněného prostředí potřebují, je snížení počtu žáků ve třídách. To je ovšem pro školy náročné z hlediska finančního, personálního a prostorového. Současný systém financování škol dle normativů (podle počtu žáků) znevýhodňuje školy, které přistoupí k opatření snížit počet žáků ve třídách. Škola k tomuto opatření může přistoupit jedině tehdy, pokud si zajistí další finanční zdroje. Jako příklad dobré praxe může posloužit **Základní škola v Ústí nad Labem – Předlice**, která získala finanční prostředky na dofinancování sníženého normativu z rozpočtu

se mají i na vysoké školy k budoucím učitelům. Výuka romského jazyka pouze nepovinně. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.msmt.cz/pro-novinare/vyuka-romskeho-jazyka-pouze-nepovinne>>.

¹¹³ Eva Šotolová. Vzdělávání Romů. [...] s. 37.

odboru školství Magistrátu města a Ústí nad Labem.¹¹⁴ Jako možnou alternativu tohoto nástroje lze uvést rozdělení jedné třídy na dvě mikrotřídy.

■ Poměrně novou a zajímavou oblast, jíž by měl náš vzdělávací systém věnovat více pozornosti, představuje tzv. projekt mentoringu. V tomto projektu se vytvoří dvojice složená z dospělého (přiměřeného věku – jedná se obvykle o dobrovolníka z řad studentů) a dítěte. Mentor se dítěti věnuje individuálně, vzniká mezi nimi důvěrný vztah, který dítěti poskytuje bezpečí a důvěru. Mentor dítěti pomáhá s přípravou do školy, ale nabízí mu i volnočasové aktivity, pomocí nichž se dítě může seznámit s jiným životním stylem. Mentoring je jedním z projektů, které podporují romské žáky při plnění školní docházky na druhém stupni základní školy. V tomto věkovém období se totiž velmi často výrazně zhoršuje školní prospěch romských žáků a vhodný mentor může v tomto ohledu hrát pozitivní roli při podpoře v jejich studiu.¹¹⁵

■ Podporu je třeba orientovat také na vzdělání žáků praktických škol, kteří se rozhodli přestoupit na školu základní. V tomto ohledu vyžaduje pozornost zejména doplnění jejich jazykového vzdělání, které lze poskytnout formou vhodných učebních pomůcek, programů, kurzů a individuální péče (například ve formě doučování).

■ Stejně jako v případě předškolního vzdělávání, i zde je potřeba vytvořit systém podpory romským žákům v případě, pokud jim hospodářská situace rodiny brání plnohodnotně navštěvovat školu, a získat tak základní vzdělání. Škola by získávala podporu ve formě finančních prostředků, které by hradily přímé náklady spojené se školním stravováním, školními potřebami a dopravou do školy.¹¹⁶ Tento krok výrazně přispěje ke snížení počtu absencí romských žáků.¹¹⁷

■ Škola může dále poskytovat speciální programy určené na přípravu k přijímacím zkouškám na střední školu pro romské žáky, kteří o studium projeví zájem (viz dále). K naplnění tohoto cíle je bezesporu nutná dlouhodobá motivace

¹¹⁴ Rovné příležitosti ke vzdělávání pro romské žáky v inkluzivní škole. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z < <http://www.zspredlice.cz/projekty-skoly.php> >.

¹¹⁵ V těchto letech totiž opadá podpora ze strany rodičů, protože se automaticky předpokládá, že dítě už dále studovat nebude a zaregistruje se na úřadu práce.

¹¹⁶ Problém s dopravováním do školy mají zejména žáci z venkovských lokalit či lokalit při okrajích velkých měst. Vedle nákladů spojených s úhradou za dopravu hraje důležitou roli i špatná dostupnost veřejné dopravy. Jako řešení se nabízí využívání školního autobusu/mikrobusu, který děti do školy a ze školy sváží. Navíc je možné snížit náklady spojené s nákupem a provozem autobusu tím, že se na ně složí více škol z okolí.

¹¹⁷ Poměrně často se stává, že romští rodiče (hlavně matky) neposílají své děti do školy, protože jim nemohou s sebou dát svačinu.

romských žáků ke středoškolskému vzdělání. Právě romští pedagogičtí asistenti mohou v tomto ohledu sehrát výraznou a nenahraditelnou roli, a být tak pro romské žáky skutečnými vzory.

■ Vhodným prostředkem pro zlepšení stávající situace by bylo také nabízet vzdělávací kurzy určené romským matkám (často velmi mladým). Právě ony totiž přivádějí své děti do mateřské, základní či praktické školy, a jejich přítomnost ve škole lze proto využít pro další vzdělávání romských žáků.

4.2.3 Podpora při sekundárním a terciárním vzdělávání

Oblast sekundárního a terciárního vzdělávání představuje pro romskou populaci těžko dosažitelný cíl, vzhledem k tomu, že se mnohým nepodaří ukončit povinnou školní docházku.

■ Stěžejním důvodem pro rozhodnutí romské mládeže o pokračování či nepokračování v dalších studiích na střední škole bývá ekonomické zázemí rodiny. Část romských rodin tak odrazuje své děti od studia na střední škole, aby tak nepřinesly rodině finanční zátěž danou dojížděním, školním stravováním, ubytováním apod. Naopak jsou žáci spíše nabádáni, aby získávali „podporu“ v nezaměstnanosti. I v tomto stupni vzdělávání je tedy žádoucí pokračovat v systému poskytování finanční podpory romským studentům, kterým by se pomocí sekundárního vzdělávání rozšířily obzory pro další uplatnění (zejména na trhu práce). MŠMT se prostřednictvím dotačního programu „Podpora romských žáků středních škol“ snaží podpořit romské žáky ze sociálně znevýhodněného prostředí. Finanční prostředky z tohoto programu jsou určeny přímo školám. Na jednoho žáka/studenta je možno žádat dotaci až do výše 7000,- Kč a do programu lze zahrnout pouze žáky a studenty, jenž mají pravidelnou školní docházku, případně omluvenou absenci a nemají výraznější kázeňské problémy. Prostředky jsou určeny na částečnou nebo úplnou úhradu nákladů v položkách: školné, stravné, ubytování, cestovné, školní potřeby a učebnice.¹¹⁸

¹¹⁸ Položka „školné“ je určena k úhradě školného na soukromých a vyšších odborných školách, případně doplňkového kurzu (povinného a nehrazeného školou). Položka „stravné“ se vztahuje pouze na úhradu stravy poskytované školou a zařízeními školního stravování, z tohoto příspěvku není možno hradit nákup

■ Finanční pomoc je dále potřebná i pro ty studenty, kteří se rozhodnou pokračovat ve vysokoškolském studiu. V tomto ohledu výraznou pomoc představují stipendia pro romské vysokoškolské studenty. Například **Romský vzdělávací fond** (Roma Education Fund) letos již po jedenácté vyhlašuje pamětní stipendijní program pro romské vysokoškolské studenty v bakalářském, magisterském a doktorandském programu.¹¹⁹

■ Jak v oblasti sekundárního vzdělávání, tak i v oblasti terciárního vzdělávání by významný krok představovaly programy určené pro přípravu romských žáků základních škol k přijímacímu řízení na střední školy, a romských žáků středních škol k přijímacímu řízení na vyšší odborné a vysoké školy.

Příklad dobré praxe v této oblasti zastává **občanské sdružení SLOVO 21** v Praze, které od roku 1999 realizuje vzdělávací, kulturní a mediální projekty, týkající se zvyšování veřejné informovanosti, a především romské projekty a projekty týkající se integrace cizinců žijících v České republice.

Sikhľuv odiader - Uč se dál je projekt s cílem podpořit romské studenty v úspěšném dokončení základní školy a kvalitně je připravit k přijímacímu řízení na střední a vysoké školy. Projekt probíhá od ledna do října 2010 a je zaměřen na dvě cílové skupiny: 1) romští žáci ZŠ od šestých do devátých ročníků z celé ČR a 2) romští studenti SŠ od třetích ročníků a absolventi SŠ z Jihomoravského a Jihočeského kraje a z Prahy (zájemci o kurzy z dalších krajů ČR jsou zahrnuti do projektu **Dža dureder - Pokračuj II**). Přípravné kurzy na střední školy i doučování pro romské žáky základních škol probíhají bezplatně a pod dozorem zkušených lektorů.¹²⁰

potravín, stravování v restauracích, stravovací poukázky apod. Příspěvek na „*ubytování*“ slouží k úhradě ubytování poskytovaného či zajišťovaného školou ve školském zařízení, je-li nezbytné, aby v něm žák bydlel; není možno hradit žádný typ ubytování, které není zajišťováno přímo školou. Položka „*cestovné*“ je určena k úhradě nákladů na cestovné při dojíždění žáka do školy mimo obec, kde má žák své trvalé bydliště. V položce „*školní potřeby a učebnice*“ je příspěvek určen na úhradu učebnic, sešitů a dalších učebních materiálů, ve výjimečných případech také na úhradu dalších potřeb (psací stroj, šicí stroj, osobní počítač apod.), potvrdí-li škola jejich nezbytnost ke studiu či k domácí přípravě – v případě poskytnutí příspěvku na úhradu v závorce uvedených potřeb, je tento příspěvek poskytnut pouze jednou za celou dobu studia. In Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. Praha, 2006, s. 69. [online] poslední revize 1.4.2010. Dostupné z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analýza_romskych_lokalit.pdf>.

¹¹⁹ Stipendia pro romské vysokoškolské studenty. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.osf.cz/cz/novinka/225/>>.

¹²⁰ Doučování a příprava na přijímací zkoušky jsou zaměřené především na profilové předměty (matematika, český jazyk, cizí jazyk). Romský projekt Sikhľuv odiader - Uč se dál. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.slovo21.cz/index.php?id=sikhľuv>>.

V rámci projektu **Dža dureder - Pokračuj II** sdružení taktéž nabízí romským studentům a absolventům středních škol přípravné kurzy k přijímacím zkouškám na vysoké školy. Projekt byl vypsán pro školní rok 2009/2010 (plánuje se až do roku 2012) a jedná se již o sedmý ročník přípravných kurzů. Nabídka kurzů se odvíjí od toho, o jaké obory mají středoškoláci zájem, a na které vysoké školy by chtěli studovat – přijímací řízení se totiž v jednotlivých školách liší, a každý kurz je tedy třeba nastavit dle aktuálních potřeb a požadavků k přijímacím zkouškám. V jednotlivých krajích působí regionální koordinátoři, kteří se zájemci proberou jejich možnosti a pomohou s výběrem oboru i školy. Úspěšnost absolventů těchto kurzů při přijímání na vysoké školy se v dlouhodobém průměru pohybuje nad 50%, což je považováno za velký úspěch. Od ledna 2010 se cílová skupina rozšířila i na studenty druhých ročníků středních škol, kterým by měly kurzy posloužit jako forma doučování, a tím přispět k udržení na střední škole a zlepšení prospěchu.¹²¹

Přípravné kurzy k přijímacím zkouškám na střední školy pořádá také nezisková organizace **Nová škola** a to především pro děti ze znevýhodněného prostředí. Například činnost projektu **Rozlety** byla zaměřena nejen na doučování a přípravu na střední školy, ale i na pomoc při přechodu ze základní školy na školy střední a podporu úspěšnosti na těchto školách.¹²²

4.2.4 Příprava pedagogů

Pedagogové představují zásadní faktor, který rozhodne o tom, do jaké míry nebo zda vůbec se podaří naplňovat jednotlivé strategické záměry. Je nezbytné, aby se problematika vzdělávání romské populace promítla i do samotného vzdělávání pedagogů.

■ V pregraduální přípravě pedagogů by proto neměla chybět problematika vzdělávání národnostních a etnických minorit, jejímž cílem je odstranit předsudky vůči Romům i dalším etnikům a umožnit tím jejich včlenění do české společnosti.

¹²¹ Romský projekt Dža dureder – Pokračuj II. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <http://www.slovo21.cz/index.php?id=dza%20dureder_pokracuj%20II>.

¹²² Projekt Rozlety. Nová Škola, o.p.s. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.novaskola.org/Rozlety.html>>.

V tomto ohledu by bylo jistě přínosné stavět na zkušenostech domácích i zahraničních institucí zabývajících se vzděláváním Romů a ostatních menšin již řadu let.¹²³ V současném vzdělávání pedagogů rozhodně chybí příprava v oblasti didaktiky. Kromě převážně volitelných předmětů spojených s multikulturní výchovou se nenabízejí žádné konkrétní příklady a metodické postupy, které by budoucí učitele dostatečně připravily na práci s romskými žáky. Této problematice je třeba se hlouběji věnovat buď v rámci povinných didaktických předmětů, nebo zavést samostatné výukové programy zabývající se specificky vzděláváním romských dětí.¹²⁴ V praxi by se pak v ideálním případě pedagogové mohli opřít o pomoc již zmíněných (romských) pedagogických asistentů, kteří výrazně usnadňují a celkově pozitivně ovlivňují proces vzdělávání dětí romského etnika.

■ Práce pedagogů s žáky různých národnostních a etnických skupin vyžaduje především praktické znalosti pro účinnou podporu těchto žáků, a to na všech stupních vzdělávacího systému. Pro tyto účely je nezbytné vytvářet a vydávat dostatečný počet odborně zpracovaných manuálů, příruček a metodických pokynů k multikulturní výchově, kde je kladen důraz na metodiku práce s romskými dětmi, a tyto materiály by měly být k dispozici jak studentům připravujícím se na výkon pedagogického povolání, tak již stávajícím pedagogům. Vzdělávání v multikulturní výchově musí tvořit trvalou součást i dalšího či doplňujícího vzdělávání pedagogů. Vedle metodických příruček by se měly dále využívat i publikace informující o životě, tradicích a kultuře Romů s cílem zlepšit informovanost pedagogických pracovníků, kteří mohou svým žákům předávat hodnotné informace, a napomáhat tak pohledu majority na romskou minoritu bez předsudků.

Romskou problematikou se nejuceleněji zabývá **Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze**, která absolventům středních škol nabízí tříleté prezenční bakalářské studium oboru **Romistika** s možností následného navazujícího magisterského studia. Tento program probíhá od roku 1990 (tehdy jako pětileté magisterské studium), kdy cílem studia je získat odbornost v romistické oblasti. To znamená „...vysokou schopnost orientace ve veškeré problematice související s romským etnikem, teoretickou i praktickou znalost romštiny (zejména tzv.

¹²³ Eva Šotolová. Vzdělávání Romů. [...] s. 40.

¹²⁴ Do těchto programů by bylo možné zařadit i přípravu na práci například s handicapovanými žáky, či nadanými žáky, kteří taktéž vyžadují specifickou a individuální péči.

*severocentrálního dialektu), znalost romské kultury (ve smyslu uměnovědném a antropologickém) a znalost historických i aktuálních dimenzí problematiky, stejně jako dimenzí lokálních i globálních.*¹²⁵ Takoví odborníci potom mohou přispívat k rozvíjení interkulturní komunikace, k budování a utvrzování interkulturního porozumění. Tím se naplňuje představa o zvyšování a zkvalitňování vzdělání romské populace prostřednictvím lepší připravenosti učitelů pro výuku romských žáků.

4.2.5 Vzdělávání dospělých Romů

Ústřední roli ve vzdělávání romských dětí sehrává romská dospělá populace. Účinným prostředkem k naplňování výše uvedených cílů je upevňování spolupráce s rodiči romských žáků a studentů, s romskými občanskými sdruženími a dalšími iniciativami, a tím vytvořit podmínky pro jejich spoluúčast při tvorbě školních vzdělávacích programů.

Potřebná je realizace osvětových programů orientovaných na význam vzdělání, hlavně v ohrožených lokalitách s větší koncentrací romské populace.¹²⁶ Strategickým cílem pro romskou dospělou populaci je propagovat a vytvářet příležitosti v rámci celoživotního vzdělávání orientovaného na získávání potřebných znalostí a dovedností – například i zde je možné využít kurzy pořádané na doplnění základního vzdělání, další možností jsou speciální kvalifikační a rekvalifikační programy.

Bezplatný kurz pro uchazeče o ukončení základního vzdělání nabízí například **Základní škola Havlíčkovo náměstí v Praze**. Kurz běží po dobu jednoho roku a je veden dálkovou formou studia spojenou s konzultacemi se zkušenými pedagogy.

Zvyšování kvalifikace Romů sleduje i **občanské sdružení R-Mosty**, které se zaměřuje zejména na práci s romskými ženami v domácnosti. Od října 2007 do

¹²⁵ Studium oboru Romistika. FF UK. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <http://www.romistika.eu/?c_id=360>.

¹²⁶ Tyto programy adresovat primárně pro romské matky, které přivádějí své děti do škol a nejvíce ovlivňují jejich postoje ke vzdělání.

srpna 2008 pořádalo rekvalifikační akreditované kurzy MŠMT. Sdružení spolupracovalo s hlavním úřadem práce v Praze, kdy různé úřady práce dodávaly adeptky, a sdružení samo vybíralo další adeptky, které nebyly registrované na úřadu práce – jednalo se především o ženy na mateřské dovolené, kterým rekvalifikační kurzy hradilo občanské sdružení, ostatním uchazečkám to hradily úřady práce. Rekvalifikační kurzy se soustředily především na „ženské“ profese – kadeřnice, manikérka, kosmetička, v oboru gastronomie pak číšnice, servírka, kuchařka. Podmínkou před nástupem do rekvalifikačního kurzu bylo, aby měly uchazečky nějakého garanta práce nebo příslib zaměstnání.¹²⁷

Shrnutí

V této kapitole jsme si popsali situaci romské komunity v rámci procesu vzdělávání v české společnosti. V jednotlivých vzdělávacích stupních jsme poukázali na faktory, jenž nejvíce ovlivňují nedostatky ve vzdělanosti Romů. Neúspěšnost romských žáků v českém vzdělávacím systému se ovšem následně projevuje v jejich nízkém uplatnění na trhu práce, což dále přispívá k neustálému prohlubování jejich sociálního vyloučení. České školství přispívá k reprodukci vzdělanostního a sociálního původu a stává se tím pádem nástrojem procesu sociálního vylučování. Podpora vzdělávání Romů má zásadní úlohu, neboť vede k získávání potřebné kvalifikace a následnému profesnímu uplatnění příslušníků romského etnika, a tím představuje i klíč při řešení problematiky jejich sociálního vyloučení. Pokud chceme naplňovat ideu multikulturní společnosti jednadvacátého století, je potřeba, aby tomu odpovídal i náš vzdělanostní systém. Pokusili jsme se v jednotlivých oblastech navrhnout podpůrná opatření a konkrétní kroky s příklady z praxe, které mohou vést ke zlepšení současného stavu. Mnohé z návrhů se v praxi již několik let realizují, ale abychom dosáhli žádoucích výsledků, je nutné zvýšit úsilí (a to jak na straně majority, tak na straně romské komunity), které ovšem přinese své ovoce až v horizontu několika let.

¹²⁷ Reportáž „Sdružení R-Mosty usiluje o zvyšování kvalifikace Romů“. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://romove.radio.cz/cz/clanek/21172#5>>.

5 Závěr

Primárním zaměřením této diplomové práce byly nerovnosti v rámci vzdělávacího systému České republiky, které pramení z odlišného sociálního a kulturního rodinného zázemí.

Dosažené vzdělání člověka má v dnešní společnosti rozhodující význam, neboť následně určuje jeho celkovou životní úroveň. Vzdělávací systém má být proto nastaven tak, aby všichni žáci měli možnost a podmínky pro maximální rozvoj svých schopností a dovedností, jenž jim pomohou získat co nejvyšší možné vzdělání. Český školský systém tyto podmínky zatím nesplňuje a na základě odlišného sociálního původu žáků generuje vzdělanostní rozdíly. Náš systém vzdělávání je totiž uzpůsoben požadavkům většinové společnosti, navíc vyhovuje spíše středním a vyšším společenským vrstvám, a žáky pocházející z rodin s nižším sociálním statutem vystavuje takovým bariérám, které jim brání v dosažení vyšší vzdělanostní úrovně.

Sociální zázemí rodiny se promítá do odlišných aspirací žáků a jejich celkového přístupu ke vzdělání, což má vliv na jejich školní výsledky. Škola umožňuje dětem s vysokým společenským statutem dosahovat lepších výsledků ve škole, a to prostřednictvím vysokého kulturního kapitálu a vysokých vzdělanostních aspirací předávaných jejich rodiči, čímž se zároveň upevňuje jejich vysoké postavení ve společnosti. Naopak nízký objem kulturního kapitálu, jímž disponují žáci pocházející z rodin s nižším sociálním postavením, a větší obezřetnost těchto žáků (a jejich rodičů) při výběru další vzdělávací dráhy mají za následek to, že tito žáci končí na stejných společenských pozicích jako jejich rodiče. Překážky spojené se vzděláváním se ovšem promítají v budoucím uplatnění na trhu práce, od něhož se odvíjí ekonomické zdroje, které následně ovlivňují další sféry společenského života jedince (např. bydlení, zdravotní stav, celkovou životní úroveň atp.).

Mezi nejnižše sociálně postavené obyvatele České republiky patří příslušníci romského etnika. Jejich situaci a způsob života jsme si popsali v rámci nepřívětivých společenských jevů, jakými jsou sociální exkluze a kultura chudoby. Procesem sociální exkluze dochází k vylučování Romů na okraj společnosti, což vede k jejich chudobě a socio-kulturní izolaci. Problémem je, že kultura chudoby vytváří takové podmínky, které chudým Romům umožňují přizpůsobit se životu v chudobě a přežít v jejím prostředí, což ovšem znesnadňuje jejich pokusy se z chudoby vymanit. Sociálně

vytlučení a chudí Romové jsou nuceni vést takový životní styl a volit takové životní strategie, jež je vylučují z participace na životě majoritní společnosti.

Sociální vyloučení Romů se mimo jiné výrazně projevuje v procesu jejich vzdělávání, a to jako jistý handicap. Romům se v drtivé většině případů nedaří překonávat překážky a jejich školní výsledky tak neodpovídají očekávaným standardům, proto často školský systém opouštějí. S nízkým vzděláním a bez potřebné kvalifikace je ovšem velice obtížné najít uplatnění na pracovním trhu. Romové se tak velmi často potýkají s omezeným přístupem na trh práce, což znamená značné omezení i v ostatních oblastech života. Ukazuje se, že vzdělávací systém nepomáhá odstraňovat překážky, nýbrž je spíše posiluje, čímž zpětně přispívá k procesu vylučování romské komunity. Romové se tak nacházejí v „začarovaném kruhu“, z něhož se lze jen obtížně najít východisko.

Dospěli jsme k závěru, že otázka vzdělanosti romského etnika je klíčová pro jejich plnohodnotné (znovu)začlenění do společenského života. K tomu jsou nutné změny na všech stupních českého vzdělávacího systému, který se má orientovat na vyrovnávání vzdělanostních šancí sociálně vyloučených romských žáků. Uvědomujeme si, že problematiku sociálního vyloučení nelze vyřešit pouze v rámci změn školské soustavy, nicméně se domníváme, že mohou výrazně přispět přinejmenším k jeho zmírnění. Z toho důvodu jsme navrhli některé potřebné kroky a podpůrná opatření, jež povedou ke zlepšení stávající situace, a tím jsme zároveň naplnili určené cíle této práce.

Seznam pramenů

Monografie a sborníky

- Bourdieu, P. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-518-3.
- Dahrendorf, R. *Moderný sociální konflikt*. Bratislava: Archa, 1991. ISBN 80-7115-024-X.
- Hirt, T., Jakoubek, M. „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006. ISBN 80-86898-76-8.
- Katrňák, T. *Třídní analýza a sociální mobilita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005. ISBN 80-7325-067-5.
- Katrňák, T. *Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-29-6.
- Klener, P. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 80-7184-164-1.
- Mareš, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. ISBN 80-85850-61-3.
- Matějů, P., Straková, J. *(Ne)rovné šance na vzdělání: vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia, 2006. ISBN 80-200-1400-4.
- Navrátil, P. a kol. *Romové v české společnosti*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-741-8.
- Sirovátka, T. *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Nakladatelství Georgetown, 2004. ISBN 80-86251-19-5.
- Sirovátka, T. *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Nakladatelství Georgetown, 2002. ISBN 80-86251-13-6.
- Šanderová, J. *Sociální stratifikace: problém, vybrané teorie, výzkum*. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 80-246-0025-0.
- Šimíková, I., Vašečka, I. *Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace*. Brno: Barrister & Principal, 2004. ISBN 80-7364-009-0.
- Šotolová, E. *Vzdělávání Romů*. 2.vyd. Praha: Grada Publishing, 2001. ISBN 80-247-0277-0.

Elektronické zdroje

- *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti.* Praha, 2006. [online] poslední revize 7.4.2010. Dostupné z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/3043/Analiza_romskych_lokalit.pdf>.
- Hajská, M. *Romové v českém vzdělávacím systému.* [online] poslední revize 1.4.2010. Dostupné z <http://www.epolis.cz/download/pdf/materials_53_1.pdf>.
- Kuchyňová Z. *Relativní chudobou je ohrožen jeden milion lidí.* [online]. 18.10.2005. poslední revize 1.3.2010. Dostupné z <<http://zpravodajstvi.ecn.cz/index.stm?x=725566>>.
- Mareš, P. *Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.* Sociologický časopis, XXXVI (3/2000). [online] poslední revize 6.1.2010. Dostupné z <http://sreview.soc.cas.cz/uploads/028583b8ba8110c76a6ae9d260c5c0374e096283_376_285MARES.pdf>
- Novák K. *Chudoba – Globální problém.* [online]. 1.1.2003, poslední revize 3.2.2010. Dostupné z <<http://www.tspweb.cz/vicotsps-fulltext.shtml?x=118094>>.
- *Projekt Rozlety.* Nová Škola, o.p.s. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.novaskola.org/Rozlety.html>>.
- Realizační plán *Koncepce romské integrace 2010-2013.* [online] poslední revize 29.3.2010. Dostupné z <http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/ministri-pri-uradu-vlady/michael-kocab/tz/Priloha-c-1---romska_koncepce.pdf>.
- Reportáž „*Sdružení R-Mosty usiluje o zvyšování kvalifikace Romů*“. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://romove.radio.cz/cz/clanek/21172#5>>.
- *Romský projekt SIKHLUV odiader - Uč se dál.* [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.slovo21.cz/index.php?id=sikhluv>>.
- *Rovné příležitosti ke vzdělávání pro romské žáky v inkluzivní škole.* [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.zspredlice.cz/projekty-skoly.php>>.
- RVP – dokument zpracovaný MŠMT, platná verze 2007.[online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.msmt.cz/vzdelavani/ramcove-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani-verze-2007>>.
- *Stipendia pro romské vysokoškolské studenty.* [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.osf.cz/cz/novinka/225/>>.
- *Studium oboru Romistika.* FF UK. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <http://www.romistika.eu/?c_id=360>.

■ Urban L. *Lisabonská strategie a vnitřní trh*. [online] poslední revize 18.3.2010. Dostupné z <<http://www.euroskop.cz/8742/sekce/lisabonska-strategie-a-vnitri-trh/>>.

■ *Výuka romského jazyka pouze nepovinně*. [online] poslední revize 30.3.2010. Dostupné z <<http://www.msmt.cz/pro-novinare/vyuka-romskeho-jazyka-pouze-nepovinne>>.

■ *Zpráva o stavu romských komunit v České republice*. [online] poslední revize 30.3.2010.

Dostupné z

<<http://search.seznam.cz/?sourceid=sznHP&thru=&q=romsk%C3%A9+d%C4%9Bti+a+zvl%C3%A1%C5%A1tn%C3%AD+%C5%A1koly>>.